

DE AGRARISCHE DEPRESSIE VAN HET
EINDE DER XIXe EEUW EN DE
POLITIEKE STRIJD OM DE BOEREN

door

Jan CRAEYBECKX

Hoogleraar aan de Vrije Universiteit te Brussel

"Er moeten zoveel mogelijk kleine eigenaars ontstaan, want anders kan degene die niets bezit gehoor geven aan de dwaze en misdadige, doch verleidelijke droombeelden van de socialistische volksbedriegers"

(De Landbouw, weekblad van de Landbouwersbond van Oost-Vlaanderen, 8 jan. 1893).

Er zal getracht worden uit te diepen wat wij een paar jaar geleden schreven in een nog niet gepubliceerd rapport (zie noot 3), handelend over de politieke houding van de landbouwers van het einde der XVIIIe eeuw af tot op heden, i.v.m. de agrarische depressie van het einde der vorige eeuw en de reacties die zij uitlokte bij katholieken, liberalen en socialistten. Er zou in feite aan het hier behandeld thema een gans boek gewijd kunnen worden. Wij zullen ons beperken tot een greep uit het overvloedig, doch nog niet volledig geordend, materiaal, waar wij thans reeds over beschikken. Sommige gedeelten van het huidig opstel hebben gedeeltelijk nog het karakter van een rapport, in andere worden sommige aspecten van een veelzijdige problematiek concreet wat nader uitgewerkt.

De eerste algemene verkiezingen volgens het meervoudig algemeen stemrecht vallen samen met het einde, tegelijk het dieptepunt, van de grote agrarische depressie. De belangstelling die de pas opgerichte B.W.P. voor de kleine boeren en landarbeiders begon te tonen, maakte de ongerustheid gaande van de katholieken, die weldra doeltreffende afweermiddelen vonden tegen wat zij beschouwden als een groot gevaar voor de godsdienst en de gevestigde sociale orde. Zonder de uitbreiding van het stemrecht in

het zicht, zou het landbouwersprobleem zeker niet zoveel politieke beroering veroorzaakt hebben.

Veel verder dan 1894 zal het onderzoek hier niet doorgedreven worden, enerzijds omdat het vóór de verkiezingen van dat jaar is dat de politieke houdingen t.a.v. de boeren de vorm aannamen, die zij daarna goeddeels behouden hebben, anderzijds om het artikel binnen redelijke perken te houden.

Op het probleem van de mislukking van de socialisten bij de Vlaamse boeren hopen wij weldra uitvoerig terug te komen.

Van het einde der zeventiger jaren van vorige eeuw af maakte de landbouw voor het eerst een zware depressie door na de gunstige eeuwbeweging, die de industriële omwenteling en de erop volgende snelle industrialisatie, gepaard met een voor de binnenlandse markt voordelige demografische groei, begeleidde. Achteraf gezien heeft deze inzinking de betekenis van een definitieve breuk met de pre-industriële structuren. De depressie was overigens algemeen Europees. Zij werd veroorzaakt door een toenemende massa-import van graan uit overzeese gebieden, vooral uit Amerika. De lage prijs van het toen op de Europese markten aangeboden graan vindt zijn verklaring in verschillende factoren. Een ervan is het relatief gering gewicht van de grondrente in de V.S., waar de bodem vaak praktisch uitgedeeld werd, al naargelang de "Frontier" zich naar het Westen verplaatste. Komt daarbij de noodzaak aan mechanisatie en extensieve methoden in gebieden waar handen te kort waren. Ten slotte stortten de vrachtprijzen in elkaar, dank zij de snelle ontwikkeling, na 1870, van de stoomscheepvaart. Als gevolg hiervan liep de stijgende trend van de prijzen van agrarische produkten in het begin der zeventiger jaren dood op de Europese markten. Van 1880 tot 1895 daalden zij pijlsnel en wel met ongeveer 40 % voor de produkten van de akkerbouw (de tarweprijs halveerde nagenoeg) en met 25 % voor die van de veeteelt (1). Deze jaren vallen samen met de ongunstige fase van een Kondratieff, die evenwel ook andere, voornamelijk monetaire oorzaken had, vermits er eveneens een sterk voelbare daling was van de industriële prijzen op de vooravond van en tijdens de zogenaamde "tweede industriële omwenteling". Het is in de ongunstige jaren dat de landbouw belangrijke structurele vernieuwingen gekend heeft. Deze werden mede opgedrongen door de omstandigheid dat de regeringen van ons relatief zeer sterk

(1) Cf. M. PEETERS, "Les prix et les rendements de l'agriculture belge de 1791 à 1935", in Bulletin de l'Institut des Sciences Economiques, VII, Leuven, 1936, pp. 343-365.

geïndustrialiseerd land er niet toe bereid bleken te zijn, in tegenstelling bv. met die van het Frankrijk van de Méline-tarieven, drastische protectionistische maatregelen te treffen. Deze zouden immers de buitenlandse afzet bemoeilijkt hebben van de nijverheid, die wat haar aandeel in het nationaal produkt betreft, gaandeweg een verpletterend overwicht had verworven op de landbouw. De mutaties na 1880 maakten dat deze laatste van 1895 af reeds voldoende "verjongd" was om te kunnen profiteren van de gunstige Kondratieff-fase die zich handhaafde tot de Eerste Wereldoorlog en zelfs, enigszins artificieel, tot onmiddellijk erna.

Het is per slotsom pas in het laatste kwart van vorige eeuw dat de landbouw, laattijdig maar onherroepelijk, de weerslag - achtereenvolgens een ongunstige en een gunstige (kunstmest, mechanisatie, enz.) - ondervonden heeft van de triomf van de geïndustrialiseerde wereld. Tot omstreeks 1870 was België nog hoofdzakelijk aangewezen op zijn eigen landbouw, die gemakkelijk afzet vond op de binnenlandse markt. Op weinig na kon hij de bevolkingstoename op de voet volgen. Meer dan de helft van het areaal werd in 1880 overigens nog in beslag genomen door diverse granen (2).

(2) Voor wat volgt zie, behalve de statistieken in de bijdrage van de H. Gadisseur: G. BUBLLOT, *La production agricole belge. Etude économique séculaire, 1896-1955*, Leuven-Parijs, 1957, de verouderde werken van J. VANDER VAEREN, met nog bruikbare gegevens, *Le livre d'or de l'agriculture belge*, Brussel, 1939, en *Les faits principaux de l'histoire de l'agriculture belge durant un siècle, 1830-1930*, Brussel, 1930; J. FORGET, "De economische ontwikkeling van de Belgische landbouw gedurende een eeuw", in *Tijdschrift voor documentatie en voorlichting van de Nationale Bank van België*, XXXIV, 1949, pp. 57-76. Voor de studies en enquêtes uit de tijd zelf, de merkwaardige hoofdstukken over de landbouw, waar L. de Raet zijn medewerking aan verleende, in B. SEEBOHM-ROWNTREE, *Land and labor. Lessons from Belgium*, Londen, 1910, de nogal stereotype *Monographies agricoles*, van 1900 tot 1902 uitgegeven door het Ministerie van Landbouw (werk van de staatsagronomen) en die verschillende gewesten aanbelangen: Land van Herve, Ardennen, Kempen, Condroz, duinstreek, polders, Zandig Vlaanderen, Limburg, enz... Bij wijze van voorbeeld, *Monographie agricole de la région sablonneuse des Flandres*, Brussel, 1900. Veel rijker aan gegevens, ook van sociale aard: Pr. THUYSBAERT, *Het Land van Waes. Bijdrage tot de geschiedenis van de landelijke bevolking in de XIXe eeuw*, Kortrijk, 1913; L. VERHULST, *Entre Senne et Dendre. Contribution à l'Etude de la situation des classes agricoles en Belgique pendant le XIXe siècle* (Acad. royale de Belgique, Cl. des Lettres..., Mém., in -80, t. XXIII), Brussel, 1926, en vooral ook de verschillende buitengewoon rijk gedocumenteerde bijdragen van de zeer bevoegde E. VLIBERGH (eerst juridisch adviseur en, van 1917 af, ondervoorzitter van de Boerenbond ter vervanging van Schollaert) over de Kempen, het Hageland en, in samenwerking met R. ULENS, over de Ardennen, opnieuw het Hageland, en Haspengouw. Verder ook de enquêtes en bijdragen van E. VANDERVELDE, die verder zullen geciteerd worden waar het past. Voor het overige kan verwezen worden naar de uitstekende bibliografie bij het artikel van de H. G. BRAIVE in dit nummer, waarvan verschillende titels ook door ons gebruikt werden.

Wat de aard en de verschijningsvormen van de lange en korte bewegingen in de landbouw betreft, kunnen wij ons hier beperken tot een verwijzing naar de merkwaardige bijdrage in dit nummer van de H. Gadisseur en naar ons eigen nog niet gepubliceerd rapport (3), evenals natuurlijk naar het veel geraadpleegd basiswerk van Prof. G. Bublot. Voor een beter begrip van wat volgt is het misschien toch gewenst de aandacht te vestigen op enkele belangrijke punten.

De H. Gadisseur toonde aan dat de depressie, die van 1880 af zeer acuut werd, in feite al wortelt in de periode van stagnatie en zelfs van "negatieve groei", die van omstreeks 1867 af inzette. De landbouwproductie bleef toen vrij ver achter op de bevolkingsaanwas en meer nog op de industriële groeicoëfficiënten. Er was een relatieve achteruitgang in de globale productie van het graan, gepaard met een toename van de veeteelt en, minder afgetekend, van de nijverheidsgewassen. Van omstreeks 1850 af had de suikerbiet eerst de plaats ingenomen van het vlas en, na 1867, van verschillende oliehoudende zaden. Het is goed mogelijk dat er zich toen al structurele wijzigingen voltrokken, die zich tijdens de depressie, van 1880 af, en daarna op een grotere schaal zouden doorzetten. Nochtans valt er in de decennia vóór 1880 nog weinig technische vooruitgang te bespeuren. De beweging in de zin van het oprichten van landbouwersverenigingen en van coöperatieven was nog niet gestart, terwijl de regering, die slechts een onbeduidend budget toekende aan de landbouw, nauwelijks tussenbeide kwam. Gebrek aan arbeidskrachten, veroorzaakt door het gunstiger loonpeil in verschillende industrieën, bevorderde, reeds vóór de grote depressie, een uitbreiding van het klein en gemiddeld familiaal bedrijf ten koste van de grote ondernemingen, wat op zijn beurt misschien de regressie van het landbouwprodukt verklaart. De kleine ondernemingen produceerden immers minder voor de markt. In die tijd hadden de nieuwe intensieve bemestingsmethoden nog niet algemeen ingang gevonden. De kapitalen vluchtten het platteland, omdat investeringen in de nijverheid, spijs de hoge grond- en pachtprizen, aanzienlijker winsten afwierpen. Alleen op de grote bedrijven kon aan arbeidsbesparing gedaan worden, dank zij een begin van mechanisatie

(3) "Enquêtes sur les mouvements paysans dans le monde contemporain. Belgique : les attitudes de la paysannerie de la fin du XVIIIe siècle à nos jours" (Commission Internationale d'histoire des mouvements sociaux et des structures sociales, 1970. Te verschijnen binnen een afzienbare tijd.)

(dors-, maai-, pik- en zaaimachines) (4). Daarnaast was er ook een bescheiden uitbreiding van de veeteelt en van de suikerbiet, die samen voorlopig een *full-time* bezigheid konden verschaffen aan de arbeiders die het platteland nog niet verlaten hadden. De verbetering van de produktiviteit tekende zich nochtans pas duidelijk af in de loop van de depressie der jaren tachtig en, meer nog, tijdens de heropleving van de laatste jaren der eeuw. Zij breidde zich toen ook uit tot de kleine bedrijven (5). De snelle ommekeer ten voordele van de industrie komt duidelijk afgetekend te voorschijn uit de bijdrage van de H. Gadisseur. Van meer dan 70% van het globaal fysisch produkt (landbouw en nijverheid samen) in 1850, daalde het aandeel van de landbouw tot omstreeks 50 % in 1870 en vervolgens tot 33 % op de vooravond van de Eerste Wereldoorlog. Vroeger hadden de HH. P. Lebrun en Gadisseur het procent van de landbouw in het nationaal produkt (dus met inbegrip van de tertiaire sector) geraamd op 50 à 60 omstreeks 1830, op 40 à 50 in 1850 en, gelet op de uiteenlopende logaritmische groeicoëfficiënten van nijverheid en landbouw, op 15 à 20 in 1910 (6).

De statistieken moeten zeer kritisch gebruikt worden. Het is praktisch niet mogelijk uit te maken waar de scheiding ligt tussen een keuterboer, die een bijverdienste zoekt in de industrie, en een industrie-arbeider die met zijn gezin ook een lapje grond bewerkte. Toch is het wel zeker dat het aandeel van de landbouwers in de totale actieve bevolking (52 % in 1846, 45 % in 1856, 39 % in 1866) vooral na 1866 snel daalde. Het bedroeg in 1880 nog 29 %, maar in 1890 niet meer dan 22 %. Het handhaafde zich nagenoeg op 21 % tot 1900, maar viel terug op 16 % vóór de Eerste Wereldoorlog, peil dat behouden bleef tot omstreeks 1930. Pas daarna leidden nieuwe structurele wijzigingen tot een ware ineenstorting: 12 % in 1947 en minder dan 5 % vandaag. In absolute cijfers is de teruggang natuurlijk minder opvallend, gezien de toename van de globale Belgische bevolking (7). Van 1866 tot 1895 - aan de data mag geen grote betekenis toegekend worden, ze beantwoorden aan de landbouwtel-

(4) Al te optimistische voorstelling op dit gebied van Ch. JACQUET, lid van de "Conseil supérieur d'Agriculture" evenals van verschillende andere officiële en semi-officiële landbouwverenigingen, in *L'agriculture belge au dix-neuvième siècle, pour servir au Congrès agricole qui aura lieu à Paris en 1878*, Brussel, 1877.

(5) Zie de curven bij het artikel van de H. GADISSEUR.

(6) G. BUBLLOT, *op. cit.*, raamt het produkt van de landbouw in het nationaal inkomen in 1955 op nog slechts 5,9 %, d.w.z. dat het nog veel vlugger daalde dan het aandeel van de landbouwbevolking in de globale actieve bevolking.

(7) G. BUBLLOT, *op. cit.*, p. 56.

lingen - bezweken omstreeks 38.000 meestal submarginale bedrijven van meer dan 1 ha. (uitgangspunt : 324.000 in 1866). Daarna stelt men een grote stabiliteit, ja zelfs een geringe vooruitgang vast tot 1928. Men leidt er uit af dat het intensief bewerkt familiaal klein en gemiddeld bedrijf, dat zegevierend de depressie der tachtiger jaren had doorstaan, vooral dank zij de lage levensstandaard van de boer en zijn in feite niet met een normaal loon vergoede gezinsleden ("niet uitbetaalde lonen"), nog leefbaar was, in afwachting van de nieuwe spectaculaire daling van prijzen en profijten, die zich omstreeks 1930 voordeed.

De evolutie naar het klein en het gemiddeld bedrijf werd gedeeltelijk opgedrongen door een tekort aan landarbeiders. Inderdaad noteert men van 1866 af een sterke stijging van de niet uitbetaalde lonen (gezinsleden), die in 1895 beslag legden op 65 % van de globale salarissen der landarbeiders. Of de daling tot 56% in 1910 - in afwachting van de sprong tot het niveau van 72% na de Eerste Wereldoorlog - werkelijk mag toegeschreven worden aan een "retour aux champs", zoals de H. Bublot meent, en niet eerder aan gebreken van het statistisch materiaal, verdient nader onderzoek. Zeker is het dat het aantal kleine bedrijven van ten laatste 1880 af tot 1895 een sterke terugval kende, om, na de structurele aanpassingen uitgelokt door de depressie, daarna lichtjes te klimmen tot op de vooravond van de grote crisis van 1929 en volgende jaren. Tijdens en na de depressie van het einde der XIXe eeuw stelt men een langzame maar zekere stijging vast van het aantal bedrijven van 10 tot 20 ha. en meer nog, althans na 1890, van die van 5 tot 10 ha. Tot omstreeks 1930 slonk integendeel het aandeel van de exploitaties van meer dan 20 en vooral van meer dan 30 ha. Gedurende gans de beschouwde periode maakten de bedrijven van 1 tot 5 ha. ongeveer de twee derden uit van het totaal aantal exploitaties. Op lange termijn was er dus een hergroepering naar de gemiddelde - een klein "gemiddelde" vergeleken met de meeste Europese landen - uitbating van 5 tot 20 ha. Boerderijen van minder dan 5 ha. waren het sterkst vertegenwoordigd in beide Vlaanderen, in Vlaams Brabant en in het noorden van Henegouwen (zand- en leem-zandstreek), precies in de gebieden waar, dank zij intensieve methoden, de oogstopbrengrsten wellicht de hoogste waren in Europa. Sedert het Ancien Régime was deze vruchtbaarheid te danken aan een zware bemesting en vooral aan het "hard labeur" van pachtersgezinnen die vaak een

bijverdienste vonden in de huisnijverheid (8).

Kenmerkend voor de depressie is de scherpe daling - na een trend van spectaculaire hausse - van de grond- en de pachtprizen, van omstreeks 1875 tot 1895, het dieptepunt dat tegelijk een keerpunt was. De pachten daalden echter trager en minder uitgesproken dan de grondprizen, zodat ook in de ongunstige jaren de rentevoet eerder steeg, ofschoon de inkomsten van de eigenaars daalden. Aan de hand van de gegevens verstrekt door de landbouwenquête van 1886, waarover straks meer, zou Hector Denis, positivistisch socioloog en B.W.P.-volksvertegenwoordiger, bewijzen dat de landbouwarbeiderslonen, al naar gelang van het gebied, in 1886 met omstreeks 20% gedaald waren (hoewel ze soms ook zonder meer stagneerden) ten opzichte van de gunstige jaren uit de vorige periode. Vergeleken met de grondprizen verminderde de rente relatief niet sterk. De grondprizen boden veel beter weerstand dan die van de landbouwprodukten, voornamelijk van tarwe (9). De Belgische Werkliedenpartij zou daar argumenten uit halen voor een vermindering van de pachtprizen.

Een ander belangrijk gevolg van de inzinking is de daling, ten laatste van 1880 af, van het boerenbezit. Ofschoon de statistieken op dat stuk geen erg duidelijke taal spreken, zodat men er op het eerste gezicht alle kanten mee uitkan, wat o.m. bleek tijdens de Kamerdebatten in 1895, meende Emile Vandervelde dat reeds in de jaren vóór 1880 (jaar van de laatste gepubliceerde landbouw telling) het boerenbezit sterk aan het afbrokkelen was (10). Hij besloot er uit dat de kapitalistische concentratie zich ook voltrok in de landbouw en stemde de politieke strategie en taktiek van de B.W.P. af op deze overtuiging. Zich beroepend op hetzelfde materiaal kwam de katholiek, J. de la Vallée Poussin, in 1898 tot de door later onderzoek correct bevonden conclusie (11), dat van 1846 tot 1880 het boerenbezit integendeel stabiel gebleven was en zelfs eerder een lichte stijging had vertoond, ten minste wanneer men de

(8) De liberale econoom, E. DE LAVELEYE, meende dat alleen de Po-vlakte op het gebied van de oogstopbrengsten de vergelijking kon doorstaan met Vlaanderen (*Essai sur l'économie rurale de la Belgique*, Paris et Bruxelles, 1863, en *Congrès agricole international de Paris 1878. L'agriculture belge. Rapport présenté au nom des sociétés agricoles de Belgique sous les auspices du gouvernement*, Bruxelles, 1878).

(9) H. DENIS, *La dépression économique et sociale et l'histoire des prix*, Elsenne en Brussel, 1895, p. 103 en volg.

(10) *Annales parlementaires. Chambre des représentants*, séance du 5 mars 1895, p. 880.

(11) G. BUBLLOT, *op. cit.*, p. 39.

“exploitaties” van minder dan 50 aren, vaak bewerkt door fabrieksarbeiders, buiten beschouwing laat. Meer nog, de tendens tot verbrokkeling van bezit en uitbating tekende zich duidelijker af bij grote eigendommen en exploitaties, omdat deze meer dan kleine, goedeels afgestemd op autoconsumptie, onderhevig waren aan de ineenstorting van de marktprijzen van het graan (12). Vandervelde is trouwens zelf teruggekomen op zijn eerste interpretatie, wat een verandering in de socialistische tactiek t.a.v. van de boeren moest impliceren.

Het blijkt dat in verschillende Europese gebieden met overwegend kleine exploitaties de grondrente kon stand houden, dank zij zware kapitaalsinvesteringen, o.m. in kunstmest en in veeteelt, op een ogenblik waarop de koopkracht in de steden gestegen was en men er vers maar duurder vlees verkoos boven geïmporteerd. De kleine uitbating ontsnapte bovendien in een sterke mate aan de kapitalistische wetmatigheid, d.w.z. aan de noodzaak om tot elke prijs profijt te verwezenlijken. De kleine boer, eigenaar of pachter of beide samen, zwoegde vooral om in zijn levensonderhoud te voorzien en klampte zich derhalve vast aan zijn lap grond. Ook wanneer de marktsituatie minder gunstig wordt, kan het klein bedrijf soms de concurrentie doorstaan met de grote helemaal op de marktproductie afgestemde onderneming, dank zij een nog intensievere grondbewerking (13). Op die manier kon het klein bedrijf in Vlaanderen zijn leven rekken tot diep in de XXe eeuw. De interpretaties van Vandervelde, geïnspireerd door de collectivistische leerstellingen en de toenmalige marxistische theorie over de kapitalistische concentratie, overigens bevestigd door de evolutie in verschillende landen met een extensieve landbouw, liepen in feite vooruit op wat zich pas een halve eeuw later zou aftekenen in België, Nederland, West-Duitsland, enz... Uit het oogpunt van de socialistische propaganda op het platteland waren de collectivistische opvattingen, hoe versoepeld en naar de inhoud uitgehold ook, maar die men om ideologische redenen toch niet overboord kon werpen, niet alleen weinig efficiënt maar zelfs schadelijk. Aan het dilemma, al dan niet beschermen en verdedigen van het klein boerenbezit en van de kleine uitbating, ten dode opgeschreven door de technische en kapitalistische evolutie, zijn de socialisten niet of veel te laat ontsnapt. Het zijn de landbouwersverenigingen, de coöperatieven

(12) J. DE LA VALLEE POUSSIN, “La propriété paysanne en Belgique. Essai sur les lois qui régissent son développement”, in *Revue sociale catholique*, II, Leuven en Brussel, 1898, pp. 97-107 en 164-171.

(13) E. MANDEL, *Traité d'économie marxiste*, dl. I, Parijs, 1962, p. 354 en volg.

voor de aankoop van meststoffen, zaden en machines en voor de verkoop van de landbouwprodukten, de melkerijen en de boerenleenbanken, gesticht door katholieken - dezen zagen in het klein bezit een behoedmiddel van de sociale orde - die de overlevingskansen van de marginale exploitaties voor de duur van een halve eeuw sterk vermeerderd hebben.

In tegenstelling met wat in Frankrijk is geschied, heeft de verkoop van de "nationale goederen" het aantal boeren-eigenaars bij ons niet gevoelig doen stijgen. De Vlaamse boeren hadden zeker niet het gevoelen bijgedragen te hebben tot de val van het Ancien Régime (14). Geen spoor bij ons van een stand van kleine boeren-eigenaars behept met een jacobijnse, anti-clericale mentaliteit. Boeren-eigenaars treft men alleen aan op de minst rijke bodems, in relatief weinig bevolkte streken, deze ook waar wat er nog overbleef van de gemene gronden een zekere betekenis had voor de dorpseconomie, nl. in de Ardennen en in de Kempen.

Het procent van de door de eigenaars zelf bewerkte gronden heeft in de XIXe en in de XXe eeuw geschommeld om de 33%. Het bedroeg 35 in 1880, maar daalde, na de depressie, tot het peil van 26 in 1910 (steeg daarna tot 37 in 1928 !). De teruggang tijdens en na de depressie is wellicht toe te schrijven aan de onmogelijkheid tot sparen (15), aan het relatief verminderd aandeel van de pachten in de globale produktieonkosten (23,7% in 1866 en 17,5% in 1910) en aan de noodzaak aan zware investeringen om de produktiviteit van de nog intensiever bewerkte bodem op te drijven. De H. Bublout berekende dat het aandeel van de meststoffen in de produktieonkosten klom van 2,8% in 1866 tot 7% in 1910, dat van veevoeders van 4,8% tot 16,3%. Dat van de salarissen, uitbetaalde en

(14) De Boerenbond organiseerde integendeel een Eeuwfeest van de Boerenkrijg.

(15) DE LA VALLEE POUSSIN, *op. cit.*, p. 168. Na vastgesteld te hebben dat het boerenbezit in 1880 niet gedaald was, meent de auteur - in afwachting van de uitslagen van de telling van 1895 - anderzijds wel dat er in de depressiejaren na 1880 een kentering ten kwade is ingetreden. Blijkens statistieken van het Ministerie van Justitie waren de gedwongen verkopen wegens schulden van 1871-1873 tot 1891-1893 minstens verdubbeld en in sommige landbouwgewesten zelfs verdrie- of verviervoudigd. Hij schreef zulks toe aan de toename van de hypotheeklast in een periode van dalende profijtten. In 1893 citeerde L. Bertrand, de soc. leider, H. Cartuyvels, de aanvoerder van de katholieke agrarische en protectionistisch gezinde groep in de Kamer: "Les deux tiers de nos propriétés chargées d'hypothèques ne sont plus que dans une possession fictive de leurs propriétaires nominatifs et le taux des intérêts dépasse le rendement des terres, situation qui conduit fatalement la propriété au morcellement...". De intresten zouden zelfs vaak de jaarlijkse pacht som overschreden hebben ("Nos Paysans", in *Le Peuple*, 13 juni 1893).

niet uitbetaalde, daalde echter van 50,5% in 1880 tot 37,6% in 1910.

Vooraf in de gebieden met overwegend kleine uitbatingen en grote opbrengsten per ha., waar ook de grondprijzen en de pachten het hoogst lagen, was het boerengrondbezit zeer gering. Toch bezaten ook daar sommige kleine boeren enkele aren of hoopten ze zich een stukje grond te kunnen aanschaffen. Op het einde van vorige eeuw werden op 100 ha. in de streek van Kortrijk 86,42 verpacht, 87,30 in het gebied om Brugge (zandig Vlaanderen) en 90,95 in de streek van Ieper. In Oost-Vlaanderen was de situatie nauwelijks gunstiger. De Laveleye merkte tijdens de nog goede periode al op dat het kapitaal door de kleine Vlaamse pachter geïnvesteerd, voornamelijk in mest, in de Kempen of de Ardennen al toereikend zou geweest zijn voor de aankoop van verschillende hectaren.

Sedert generaties was de grond in Vlaanderen een gezochte en veilige belegging voor de stedelijke en de plaatselijke grote, gemiddelde en zelfs kleine burgerij. Het grondbezit was er gespreid over een groot aantal eigenaars, wat De Laveleye bracht tot volgende bemerking: "C'est une garantie pour le maintien de l'ordre social actuel. Les propriétaires ne forment pas une classe à part. Dans chaque village il s'en rencontre une foule qui travaille la terre de leurs propres mains ... il en résulte qu'un sentiment hostile à la propriété ne peut naître, puisque chacun est propriétaire ou espère le devenir" (16).

De pachten waren het hoogst in gebieden met een grote bevolkingsdichtheid, bv. in de streek van Aalst, Oudenaarde en Tielt. Toch was, zoals al gezegd, de rentevoet vrij laag, gezien de hoge verkoops waarde van de grond. Hij bewoog zich tussen 2,83 en 3,24% in de tachtig jaren vóór de Eerste Wereldoorlog. In de tijd van de tweede industriële omwenteling lagen de inkomsten uit industriële effecten - op enkele uitzonderingen na, de kolenmijnen bv. - heel wat hoger. De hoogste rentevoet werd geboekt in 1895, het dieptepunt van de depressie, eenvoudig omdat, zoals al opgemerkt, de grondprijzen sterker daalden dan de pachten (17). Beleggingen in de grond en de landbouw verschaften zekere maar relatief lage winsten, zodat de opbrengst van de grondrente de neiging had af te vloeien naar rendabelere sectoren. Dit stond overigens de omstreeks 1895 door E. Vandervelde en de marxisten nog verwachte kapitalistische concentratie in de landbouw in de weg. Deze kon zich hoogstens doorzetten in de landbouwindustrie (stokerijen, suikerraffinaderijen,

(16) *Op. cit.*. Zeker wat te optimistisch, vermits er in Vlaanderen heel wat minder boeren-eigenaars waren dan bv. in Frankrijk.

(17) G. BUBLLOT, *op. cit.*, Annexes, p. 383.

enz.). Extreme verbrokkeling in kleine familiale en intensief bebouwde bedrijven heeft er zeker toe bijgedragen de grondrente te handhaven op een niveau dat door niet op speculatie beluste eigenaars als bevredigend kon beschouwd worden.

Om de hoge pachten te kunnen betalen hebben veel kleine boeren een bijverdienste gezocht buiten het bedrijf, hetzij als pendelaar naar industriële centra, hetzij als seizoenarbeider in de landbouw. In het eerste geval werd het bedrijfje hoofdzakelijk bewerkt door het gezin van de pendelaar, die zijn vrije uren overigens bleef wijden aan de landbouw. Tamelijk contradictorisch hielpen de lonen uit industriearbeid de grondrente voeden. Van zodra de industriële arbeid de belangrijkste bron van inkomsten werd, trachtten veel fabriekswerkers hun levensstandaard te verbeteren dank zij het verwerven of pachten van enkele tientallen aren, die dienden voor groenten, aardappelen, soms wat graan, waarmee niet zelden een varken kon vetgemest worden. Sommigen hielden zelfs een koe op stal of vaker geiten en konijnen (in Vlaanderen). Voor dergelijke lapjes grond werden, vooral in de nabijheid van industriële centra, overdreven prijzen geboden, waar de echte landbouwers niet meer bij konden. De "retour aux champs", die Vandervelde omstreeks 1900 vaststelde - hij geloofde toen niet meer in een spoedige kapitalistische concentratie in de landbouw - betrof vooral deze categorie (18). De terugkeer naar het land werd in de hand gewerkt door de goedkope spoorabonnementen voor werklieden. In de combinatie van fabrieks- en landarbeid heeft men overigens een der verklaringen gezocht van het relatief laag loonpeil in België.

Een andere categorie vormden de seizoenarbeiders, de kleine uitbaters en de landarbeiders die in de zomer en de herfst een belangrijke bijverdienste zochten op de grote Waalse hoeven of in Frankrijk (de zg. "Fransmans") en zelfs in Duitsland. Over de tienduizenden Fransmans zal hier niet veel gezegd worden. Alleen zij vermeld dat op het initiatief van de Gentse "Volksbond" (Eylenbosch, Maenhout, Verhaegen, e.a.) in 1898 een enquête werd georganiseerd, waaruit blijkt dat jaarlijks 15.000 Oost-Vlamingen, 13.000 West-Vlamingen en 16.000 Antwerpenaars, Henegouwers, Brabanders, enz., van mei af (harken van de bieten) tot na de bietenoogst (15 nov.), in Frankrijk her en der trokken, de oogst achterna, die tussen Rijsel en Orléans niet overal op hetzelfde tijdstip tot rijpheid kwam. In verschillende van zijn novellen ("De Oogst", "Werkmensen", enz.) hing Stijn Streuvels een schrijnend beeld op van het onmenselijke arbeidsritme en van de lange werkdagen van de

Vlaamse, door ronselaars aangeworven, seizoenarbeiders, die hun lot met gelatenheid ondergingen. De Gentse Volksbond maakte zich o.m. bezorgd om het feit dat de seizoenarbeiders tijdens hun afwezigheid hun gezin praktisch zonder middelen van bestaan lieten. Vóór zijn afreis moest de "Fransman" vaak geld ontlenen. Een belangrijk deel van het zuur verdiend loon werd besteed aan het vieren van de behouden terugkeer. Met wat overbleef moesten de door de vrouw aangegane schulden, o.m. bij de kruidenier, afgelost en de pacht betaald worden, in afwachting van de volgende oogstcampagne (19). Anderen trokken naar de grote Waalse hoeven. Wat hun toestand daar was, blijkt o.m. uit enquêtes in 1897 uitgevoerd door socialistische militanten in opdracht van de B.W.P. Men verneemt dat Vlaamse arbeiders zich op het einde van vorige eeuw in steeds groteren getale begaven naar Waals Brabant (streek van Nijvel, o.m.). Zoals in Frankrijk verschenen zij eerst in mei en juni om de bieten te harken, een tweede maal om het graan te pikken, soms zelfs om te hooien, en een derde maal voor de bietenoogst (20). Het rapport over het kanton Borgworm (Waremme, Haspengouw) is bijzonder uitvoerig. Het werd geredigeerd door niemand minder dan Joseph Wauters, die zich nog lang na de Eerste Wereldoorlog met woord en geschrift zou inlaten met het boerenprobleem. Ook hij wees op de moeilijkheid om ter plaatse vast en zelfs tijdelijk personeel te vinden. Gelukkig waren er de Vlamingen, "qui travaillent pour beaucoup moins" (een stukloon van 30 F per hectare). Om te overnachten stelden zij zich tevreden met de uithoek van een schuur of zelfs met een bouwvallige barak. Zij voedden zich zeer goedkoop met aardappelen, spek op zondag en met ordinair bier. Zij slaafden zich dood en werkten bij maneschijn tot zeer laat 's avonds. Vóór de bietenoogst meldde zich op de hoeven steeds een "embaucheur de Flamands" (un "Polls", *sic*) aan, "qui les exploite au possible". De Waalse arbeiders uit de streek zelf "les méprisent profondément, ou plutôt ils commencent à les plaindre" (21). De aanwezigheid van deze "vreemdelingen" gaf soms

(18) E. VANDERVELDE, *L'exode rural et le retour aux champs*, Parijs, 1903.

(19) Ch. DE HEMRICOURT DE GRUNNE, "Les ouvriers agricoles belges en France", in *Revue générale agronomique*, Leuven, pp. 1-19 (nummering van de overdruk). Over de definitieve en seizoenmigraties in West-Vlaanderen verschijnt in 1973 een grondige studie van de H. L. SCHEPENS.

(20) Ook de meiden en knechten waren overwegend Vlamingen. Cf. "Enquête agricole. Loupoinne, canton de Genappe, arr. de Nivelles", in *L'avenir social*, V, Brussel, 1900, p. 405 en volg.

(21) J. WAUTERS, "Enquête agricole, la Hesbaye. Le Canton de Waremme", in *L'avenir social*, III, Brussel, 1898, pp. 1-17.

aanleiding tot herbergtwisten en tot bloedige vechtpartijen. Dit maakt de gelijkenis met wat vandaag verteld wordt over de Noord-Afrikanen zo goed als volledig.

Waarschijnlijk waren de meeste van deze "koelies" - L. de Raet gebruikt vaak die term - in eigen streek uitbaters van dwergbedrijfjes. Het verkwijnen van de huisnijverheid noopte ze tot pendel- of seizoenarbeid. Nochtans meende men dat in verschillende Vlaamse gewesten, meer in het bijzonder in Klein-Brabant en het Hageland, een gezin omstreeks 1900 kon rondkomen op een uitbating van 2 tot 3 ha. Het verbruikte dan zelf het grootste deel van de opbrengst. Voor de verkoop waren vooral melk, boter en produkten van het neerhof bestemd, die de boerin bij de kruidenier ging uitwisselen tegen suiker, koffie, enz., ruil waarbij ze haast steeds bedrogen werd. De oprichting van landbouwersverenigingen, coöperatieve melkerijen, enz. zou die misbruiken gaandeweg uitschakelen. Niet zelden blijkt dat de kleine boer ook een "estaminet" hield - er waren er volgens alle getuigenissen overdadig veel - of een bijverdienste zocht als oogstarbeider. Klinkende munt was immers nodig, niet alleen voor de pacht, maar ook om bij de eigenaar of de meststoffenhandelaar aangegane schulden af te betalen. In sommige gewesten, waaronder het Hageland, moesten ook één of een paar koeien, zonder welke het kleinste bedrijf niet leefbaar was, gehuurd worden tegen woekertarieven (22). Dank zij o.m. het Raiffeisenkrediet zou, van de negentiger jaren af, het kleinbedrijf geleidelijk levenskrachtiger worden en zich zelfs uitbreiden. Tot de levensvatbaarheid van veel kleine landarbeidersbedrijfjes droeg, bv. in Haspengouw, ook bij dat grote boeren paarden en materiaal ter beschikking stelden van hun landarbeiders, voor het bewerken van hun lap grond, zich op die manier een arbeidspotentieel verzekerd (23).

Het is opmerkelijk dat de meeste tijdgenoten geloofden in de toekomstmogelijkheden van het klein en zelfs van het zeer klein bedrijf. Zij verdedigden tegelijk meestal het klein boerenbezit. Het klein bedrijf, zonder enige mechanische uitrusting, werd beschouwd als rendabeler dan het groot. E. Vliebergh, toen ondervoorzitter van de Boerenbond, verdedigde deze opvatting nog na de Eerste

(22) E. VLIBERGH en R. ULENS, *Het Hageland, zijn plattelandsche bevolking in de XIXe eeuw*, Brussel, 1921, p. 140 en volg., p. 186 en volg., p. 278, p. 447 en volg.

(23) Ook opgemerkt door J. WAUTERS, *op. cit.*, in de streek van Borgworm (pp. 11-12). E. VLIBERGH en R. ULENS noteren het feit eveneens, o.m. in *La population agricole de la Hesbaye au XIXe siècle*, Brussel, 1909.

Wereldoorlog (24). Ook Lodewijk de Raet was ervan overtuigd dat de kleine intensief bewerkte uitbating de grote op het stuk van de produktiviteit ver overtrof en hij onderstreepte het verschil op dat gebied tussen industrie en landbouw (25). Hij loofde de Boerenbond, omdat hij dank zij de coöperatie de kleine bedrijven geholpen en gegroepeerd had, al was het dan met de bijbedoeling een dam op te werpen tegen de infiltratie van het socialisme op het platteland.

Om te bewijzen dat ook zeer kleine boeren overschot aan graan hadden voor de markt, citeerde priester J.-F. Mellaerts, medestichter van de Boerenbond, waarvan hij de algemene secretaris werd, en redactiesecretaris van de periodiek "De Boer", het voorbeeld van een bedrijfje van 1 ha. 60 aren, dat hem "geheel nauw aangaat", in het Hageland. Dank zij een intensieve bewerking en een gelukkige afwisseling en oppervlakteverdeling van de teelten, kon er een gans huisgezin op bestaan. Twee melkkoeien werden op stal gevoederd. Jaarlijks konden vier kalveren en vier zwijnen vetgemest worden, spijtig genoeg met broodgraan, omdat de prijs ervan zo laag gevallen was dat het nauwelijks de moeite loonde lijnzaad- of nog goedkopere aardnotenkoeken te voederen. Boter en haver werden eveneens verkocht. Moesten de prijzen maar wat voordeliger zijn, dan zouden ook tarwe en rogge naar de markt gebracht kunnen worden. Mellaerts zegt echter niet of dit naarstig en vakkundig boerengezin al dan niet een bijverdienste had buiten het bedrijf, noch ook uit hoeveel leden het bestond. Hij vermeldt wel dat de kleine of "koeboeren", die 1 tot 5 ha. bewerkten, "uitsluitelijk of toch hoofdzakelijk rechtstreeks van hunne boerderij leven". Maar op de onderste trap van deze groep treft men ook industriearbeiders, winkeliers en ambachtslieden aan, die de landbouw beoefenden als een hoofd- of een secundaire bezigheid (26). Merkwaardiger nog is het dat de reeds aangehaalde socialist, H. Denis, op dit punt in tegenspraak kwam met E. Vandervelde. Hij brak namelijk een lans voor kleine uitbatingen van minder dan 4 ha. Maar in dat geval moest de boer ook eigenaar

(24) E. VLIEBERGH, *Beginselen van niet-technische landhuishoudkunde met het oog op België en op de omliggende landen*, Leuven, 1920.

(25) L. DE RAET, "Vlaanderens economische ontwikkeling", in *Vlaamsch België Sedert 1830*, VI, Gent, 1912, pp. 85-127; o.m. op p. 99.

(26) J.-F. MELLAERTS, "Staatsplicht en beschermtoel (4e vervolg)", in *De Boer*, IV, Leuven, 1894, pp. 85-93, o.m. op p. 86 en 88. Ook H. Cartuyvels meende dat de kleine boeren graan te koop zouden kunnen hebben en het dus niet meer opvoederen aan het vee, indien de prijzen wat stegen. Het zou dan veel voordeliger worden te voederen met "des déchetts industriels, matières alimentaires riches et concentrées qui fournissent à plus bas prix que les céréales les éléments nutritifs nécessaires..." (*Annales parlementaires. Chambre des représentants, séance du 12 mars 1895*, p. 956).

zijn : "associée à la propriété, la petite et moyenne culture intensive communiquera au travail agricole la plus haute productivité possible" (27). Ook Vandervelde heeft zich uiteindelijk bij de uitbreiding van de kleine uitbating moeten neerleggen, ofschoon hij van de coöperatie en de associatie bleef verwachten dat zij op de lange duur de weg zouden effenen voor het collectivisme op het platteland. Verder zullen we merken dat in de B.W.P. een minderheid lang gekant bleef tegen de bescherming van de kleine uitbatingen, meestal om ideologische, soms echter ook om landbouwtechnische en economische redenen. Over de kleine exploitatie had overigens ook de grote woordvoerder van het landbouwprotectionisme, H. Cartuyvels, in 1895 geciteerd door Vandervelde, gezegd : "elle n'a pas le quart du capital nécessaire, elle se ruine en ruinant le sol" (28), wat eveneens door de verdere ontwikkeling zou gelogenstraf

(27) *Annales parlementaires. Chambre des représentants, séance du 15 mars 1895, p. 978.*

(28) *Annales parlementaires. Chambre des représentants, séance du 12 mars 1895, p. 880.* Dit natuurlijk vóór de actie van de landbouwersverenigingen en het klein boerenkrediet een invloed ten gunste hadden laten gelden. Het uitputten van de grond houdt natuurlijk verband met de te korte pachttermijnen en de voor de boer over het algemeen ongunstige pachtvoorwaarden. Ook waar de termijn negen jaar bedroeg, kon, krachtens het burgerlijk wetboek, de pacht door de eigenaar opgezegd worden na drie jaar en zelfs op gelijk welk ander ogenblik, wegens het niet naleven van een of andere verplichting (wat niet betekent dat zulks in de praktijk veel gebeurde). In Oost-Vlaanderen, het noorden van Henegouwen en het Hageland werd voor kleine percelen alleen een mondelinge overeenkomst voor de duur van één jaar afgesloten. In grote gedeelten van beide Vlaanderen en in het noorden van Brabant bestond een gewoonterechtelijk "pachtersrecht", bij hetwelk de nieuwe pachter de uittreedende een vergoeding diende te betalen voor het stro, de mest op het erf en in de grond en de meestal vóór de winter gezaaide gewassen. In dat geval had de boer er minder belang bij de grond het laatste jaar uit te putten. In Haspengouw bevatten de geschreven pachtcontracten vaak bepalingen die zeer Ancien-Régime-achtig aandoen (cf. de zogenaamde hand- en spandiensten) : "En général on y dit que le fermier ne peut pas vendre de la paille, qu'il sera chargé de telle et telle corvée au profit du propriétaire, corvées consistant en transport gratuit de bois, de charbon, de substances alimentaires, qu'il paiera toutes les contributions. Le contrat stipule souvent que le fermier ne peut cultiver qu'un nombre déterminé d'hectares de betteraves et que le propriétaire se réserve le droit de planter des arbres sur les terres affermées..." (E. VLIEBERGH en R. ULENS, *La population agricole de la Hesbaye, op. cit.*, p. 78 en volg.). Pas na de Eerste Wereldoorlog zou het pachtregiem aanzienlijk verbeterd worden en dan nog voornamelijk dank zij de drukking van de socialisten, want de Boerenbond stuitte in katholieke rangen op veel verzet van de grondeigenaars. Zie o.m. ook E. VAN DIEVOET, *Le bail à ferme en Belgique*, Leuven, 1913 en A. DELOS, *La question du bail à ferme en Belgique*, Gembloux, 1926, eveneens B. SEEBOHM-ROWNTREE, *op. cit.*, p. 126 en volg.

worden. Niemand betwijfelde het echter dat de levensvoorwaarden van de kleine boerengezinnen, die alleen van de grond leefden, op het einde van de eeuw ongunstiger waren dan die van de fabrieksarbeiders. Meestal lagen de verdiensten van een boerenfamilie, in de veronderstelling dat elk werkzaam lid ervan een loon zou ontvangen, wat echter niet het geval was, beneden de salarissen die in de industrie uitgekeerd werden. Vooral in het drukke seizoen waren de arbeidsdagen bovendien veel langer. Om stand te kunnen houden beperkten de kleine boeren hun consumptie tot het allernoodzakelijkste. In de meeste Vlaamse gewesten was de voeding hoofdzakelijk gebaseerd op aardappelen, botermelk of aangelengde melk, brood, allerlei soorten meelpap, uitzonderlijk vlees en dan nog liefst spek en varkensvlees. Vlees en over het algemeen de beste produkten waren bestemd voor de markt (29).

De in 1886, dus in volle crisis, door de "Commission du Travail" op last van de regering georganiseerde enquête, die zowel de industrie als de landbouw betrof, geeft een momentopname van de

(29) Dit punt kan hier niet verder ontwikkeld worden. Gegevens ten overvloede in alle officiële en officieuze enquêtes en streekstudies. In 1895 stelde E. Vandervele in het Parlement vast: "D'une part, le pain à bon marché, la viande pénétrant dans l'alimentation populaire, l'ouvrier pouvant mettre du beurre sur ses tartines, mais d'autre part ... la misère noire dans nos campagnes". Van protectionisme wil hij als remedie niet horen. Het is niet geoorloofd "de prendre ainsi dans la poche des ouvriers industriels ce que l'on promet de donner aux paysans, et ce qui passerait en réalité dans le coffre-fort de quelques milliers de gros propriétaires", onder de vorm van verhoogde pachtprizen (*Annales parlementaires. Chambre des représentants, séance du 5 mars 1895, p. 877*). Vandervele had het arrondissement Tielt geciteerd om de ellende van de kleine boeren en de landbouwarbeiders te illustreren, waar baron M. van der Bruggen, volksvertegenwoordiger van Roeselare-Tielt, tegen protesteerde. De kleinen worden er volgens hem geholpen door de groten, die o.m. het stuk van de landarbeider omploegen en de produkten vervoeren. De landarbeiders mogen zelfs het gewiede gras mee naar huis nemen voor hun geiten en konijnen. Zij krijgen botermelk tegen een zeer lage prijs. De huisnijverheid is bovendien niet helemaal verdwenen. Elk gezin heeft een moestuin en vet een varken of konijnen. De voeding is goed, want de mensen zijn sterker en gezonder dan in de stad. Het is echter jammer dat er sedert 1870, tijdens de gunstige periode, zowel bij eigenaars als bij pachters nefaste weeldebehoefte ontstaan zijn. Besluit: "Etudions la répercussion que l'alcoolisme exerce sur le budget de l'ouvrier: c'est là que doivent se porter nos efforts". Als de eigenaars hun sociale plicht vervullen dan krijgt het socialisme geen voeten aan de grond: "Voyez ces coopératives fondées par ces propriétaires si inutiles (volgens de socialisten), dirigées par eux à travers bien des difficultés, groupant 30, 50, 200, 300 cultivateurs" (*Annales parlementaires. Chambre des représentants, séance du 21 mars 1895, pp. 1044-1046*).

situatie op het platteland. Zij verschaft ook een idee van de remedies die men, al naar gelang van het gewest en de sociale groepen die aan het woord kwamen, voorstelde (30). Een boekdeel is gewijd aan het verslag van de zittingen, die gehouden werden in de verschillende landbouwdistricten. De ondervragingscommissie bestond uit volksvertegenwoordigers, provincieraadsleden, adellijke en andere eigenaars, vrederechters, ingenieurs, advocaten, enz. De ondervraagden waren dorpsnotabelen, grondbezitters, stokers, graan- en mesthandelaars, nijveraars, boeren. In sommige districten kwamen kleine eigenaars en pachters aan het woord, in andere niet. Op de "Questionnaire", die ook een boekdeel in beslag neemt, moest schriftelijk geantwoord worden. Hij bestond uit meer dan dertig hoofdvragen, begeleid door een flink aantal er omheen gegroepeerde bijvragen, die bijzonder deskundig opgesteld waren door de leden van de "Commission du Travail", tot dewelke bv. behoorde de Brusselse hoogleraar en positivistische socioloog, H. Denis. Om behoorlijk te kunnen antwoorden op de sterk gedifferentieerde vragen zou soms ernstige studie nodig geweest zijn. Er werd bv. geïnformeerd naar diverse aspecten die verband houden met de eigendomsverhoudingen, de bedrijfsorganisatie, de materiële toestand van de landbouwers, de migratie naar de industrie, de lonen en de arbeidsvoorwaarden, de technische vernieuwingen, het krediet, de landbouwersverenigingen, enz. De waarde van de antwoorden hangt natuurlijk af van de bevoegdheidsgraad van wie ze verschaften. Soms viel de lastige taak toe aan de burgemeester of de schepenen, soms aan leden van de landbouwcommissie, soms aan een of andere plaatselijke personaliteit. Niet zelden werd gewoon met ja of neen geantwoord, waar men natuurlijk niet veel aan heeft, maar soms werden de toestanden ook zeer uitvoerig beschreven. De beide aan de landbouw gewijde delen zouden op zichzelf het voorwerp kunnen uitmaken van een omvangrijke kritische studie, die wij hier natuurlijk niet zullen ondernemen. Wij achten het echter wel nuttig, aan de hand van een serie steekproeven, een voorlopig beeld te schetsen van de situatie van de landbouw, midden in de depressie, en van de voorgestelde oplossingen. De resultaten verschenen pas in 1890 en in de volgende jaren zouden socialistische leiders, als Vandervelde en Denis, er gretig argumenten uit halen voor hun geschriften en redevoeringen in het Parlement. Zo citeerde bv. Vandervelde in 1895 de verklaring in 1886 afgelegd door de gouverneur van West-Vlaanderen, die als

(30) *Commission du Travail instituée par arrêté royal du 15 avril 1886. V. Procès-verbaux des séances de l'enquête agricole; VI. Enquête agricole. Réponses aux questionnaires arrêtés par la Commission, Brussel, 1887-1890.*

getuige gedagvaard werd (31). De gouverneur had namelijk het absenteïsme van de grondbezitters, die in de stad verbleven, scherp gehemeld. De grote eigenaars wisten niets af van de landbouw. Zij hielpen de boeren op geen enkele manier en eisten alleen de pachten met grote stiptheid op, situatie die ook door woordvoerders van de Boerenbond en van andere katholieke landbouwersverenigingen aan de kaak zou gesteld worden, juist omdat zij een argument was dat de socialisten konden gebruiken tegen het principe zelf van de privé-eigendom.

Uit tal van bij de ondervragingen en de "questionnaires" gevoegde bedrijfsbudgetten blijkt dat de boeren niet konden sparen en integendeel met verlies werkten, vooral wanneer zij aan graanteelt deden. Er wordt over geklaagd, vooral in de gewesten met goede verkeersmiddelen (trein en buurtspoorweg), dat de jonge arbeiders, wegens de hogere lonen, liever in de fabriek werken en zodoende de afgunst opwekken van wie het dorp trouw bleven. In verband met het tekort aan landarbeiders wordt herhaaldelijk opgemerkt dat de grote bedrijven minder liefhebbers vinden, omdat de kleine hoeven rendabeler bleken te zijn.

De klachten over het bedrog op de kwaliteit door handelaars in kunstmest, veevoeder, zaaigoed, enz. waren niet uit de lucht. De misbruiken op dat gebied waren nog ondraaglijker wanneer de eigenaar tegelijk een graanhandelaar was en er zijn pachters toe verplichtte de zaden bij hem te kopen tegen sterk overdreven prijzen (32). Van hun invloed maakten dezelfde eigenaars soms gebruik om een agentschap voor verzekeringen tegen brand, een handel in scheikundige meststoffen, ja zelfs een kruidenierszaak op te zetten. De monografie van Thuysbaert over het Land van Waas meldt eveneens dat sommige brouwers er hun pachters toe noopten jaarlijks een aantal tonnen bier af te nemen, zodat ze een herberg moesten openen (33).

De staatslaboratoria lagen soms ver buiten het gewest. De analyses, geformuleerd op een voor de landbouwer niet bevattelijke manier, vielen te duur uit voor elke boer individueel.

Zeer vaak wordt aangedrongen op een herziening van het kadaster, op een verlaging van de grondbelasting, van de erfenisrechten en van de overdrachtaksen op onroerende goederen, die o.m. de ruilverkaveling in de weg stonden, op een ogenblik

(31) *Annales parlementaires. Chambre des représentants, séance du 5 mars 1895*, p. 879 en *Réponses aux questionnaires...*, p. 314.

(32) *Procès-verbaux...*, p. 92 (Land van Waas, St.-Niklaas).

(33) Pr. THUYSBAERT, *op. cit.*

waarop aan mechanisatie gedacht werd.

Zowat overal vroegen de boeren een vermindering van de pachtprizen, waarbij ze niet zelden stuitten op het verzet van de grondbezitters en de notarissen (34), soms ook een vergoeding aan de uittredende pachter voor door hem aangebrachte verbeteringen. Hier en daar wordt, overeenkomstig de desbetreffende voorstellen in het Parlement van enkele progressisten (en later ook van de socialisten), geëist dat het bedrag van de pachten zou gekoppeld worden aan de marktprijzen van de landbouwprodukten. Dat de progressist G. Jottrand, dat standpunt verdedigde op de zitting gehouden te Asse is normaal, het werd echter ook ontwikkeld door een eigengeërfde boer uit Vollezele (westen van Brabant), door enkele Sint-Truidenaren, meestal geen boeren, en een industrieel (35). Er waren ook "weldenkende" boeren, bv. te Duffel, waar men kon horen " ... nous sommes contents de notre sort et ne songeons pas à révolutionner le pays". Een andere kleine boer verklaarde: "On dit que ce sont les propriétaires qui devraient diminuer le prix de leurs fermages, mais cela leur est impossible... ainsi ma culture produit chaque année vingt sacs de grains; or les grains ont baissé de 10 francs en moyenne, soit pour moi une différence par an de 200 francs. Comment voulez-vous que mon propriétaire m'accorde pareille diminution?" (36). Men vraagt zich af of een dergelijk geruststellend geluid misschien niet toe te schrijven is aan de aanwezigheid van de eigenaar in de ondervragingscommissie. Dat eigenaar en pachter winst en verlies onderling moesten verdelen werd blijkbaar geredelijker aanvaard door wellicht liberaal geïnspireerde ambachtslieden en industriëlen dan door de inners van grondrenten. Eigenaars en pachters waren het er meestal wel over eens dat protectionisme, onder de vorm van importrechten op graan, vee en margarine, de landbouw kon redden. Zelden werd de vrijhandel verdedigd, en dan nog door liberalen als G. Jottrand en industriëlen die vanzelfsprekend

(34) *Procès-verbaux...*, Heist-op-den-Berg, zitting van 18 okt. 1886, p. 85. Te Aalst (zitting van 16 okt. 1886) vroeg Cumont, industrieel en handelaar, voorzitter van de "Société agricole" een reductie van de pachtprizen. Baron de Béthune meende dat de boeren die vaak voor 1/3 eigenaar waren van hun grond daar slecht bij zouden varen. Te Wolvertem ten noorden van Brussel antwoordden graaf van der Straten-Ponthoz en een andere edelman dat eigenaars geen enkele verplichting kon opgelegd worden t.a.v. het beheer van hun goederen.

(35) Te St.-Truiden werd dat standpunt verdedigd door een zadelmaker, een herbergier, een stoker en ook een boer. Zo bv. ook het antwoord van de industrieel H. Mommens (*Procès-verbaux*, Waremme, zitting van 14 nov. 1886).

(36) *Procès-verbaux*, zitting van 9 okt. 1886.

oordeelden dat het brood van de arbeider goedkoop moest blijven (37).

Er waren ook streken, o.m. de Kempen, waar men geen importrechten op granen wenste, omdat ze er gebruikt werden als veevoeder (38). Dat argument zou duchtig geëxploiteerd worden door de liberalen en later door de socialisten. We zagen al dat het afgetakeld werd door de Boerenbond en door de woordvoerders van de agrarische belangen, o.m. door H. Cartuyvels, die er eveneens op wees dat het niet rationeel was vee te voederen met graan, i.p.v. met goedkopere industriële voeders. In gebieden, overwegend op veeteelt afgestemd, meer speciaal in de Kempen, zag men meer heil in importrechten op vee, vlees, boter, eieren en dennenhout (voor mijnen) (39), ofschoon er ook op dat gebied geen volledige eensgezindheid bestond (40).

Heel vaak werd aangedrongen op een verdere uitbreiding van het buurtspoorwegennet, op een goedkoper transport van mest en granen, wat de prijzen van de landbouwprodukten zou doen dalen en ook de suikerbietenteelt zou mogelijk maken in gewesten waar hij nog geen ingang gevonden had.

Men was het er in het algemeen over eens dat de routine moest wijken voor moderne landbouwmethoden. Veel verwachtingen werden gesteld in een meer praktisch gericht landbouwonderwijs, dat o.m. de lagere scholen moesten verstrekken. Zowel de eigenaar als de pachter zouden er de vruchten van plukken (41). Kritiek werd uitgeoefend op de officiële landbouwcommissies, waar te veel personen in zetelden die van het boerenbedrijf geen benul hadden. Zij beschikten vaak niet eens over een goede periodiek, waar de landbouwers iets uit konden opsteken.

(37) *Procès-verbaux*, zitting te St.-Kwintens-Lennik bij Brussel, 25 nov. 1886 en zitting te Wareme, 14 nov. 1886.

(38) Te Brecht (Antw. Kempen) wordt gezegd: "Comme les cultivateurs ne sèment que le grain nécessaire à leur bétail, la question des droits d'entrée est pour eux sans importance (*Procès-verbaux*, zitting, 31 okt.). Te Turnhout luidt het: "Beaucoup de nos cultivateurs emploient tout le grain qu'ils récoltent pour nourrir leur bétail et sont même souvent encore obligés d'acheter du grain pour subvenir à leurs besoins" (*Procès-verbaux*, zitting van 15 sept. 1886, Annexes).

(39) *Réponses aux questionnaires*, p. 242: "l'unique source de prospérité de la Campine consiste dans le commerce du bétail". Te Brecht waar geen importtaksen op granen geëist werden, wilde men toch beschermd worden tegen de invoer van Hollands vee (*Procès-verbaux*, zitting van 31 okt. 1886).

(40) Te Turnhout wilde men de import van vee niet verboden zien: "...puisque les cultivateurs de notre région achètent presque leurs bêtes bovines en Hollande" (*Procès-verbaux*, zitting van 15 sept. 1886, Annexes).

(41) *Procès-verbaux*, zitting van 9 dec. 1886 (Wolvertem).

De boeren verdienden echter te weinig om te investeren in technische vernieuwing, wat de vooruitgang van de produktiviteit remde (42). De kleine en de gemiddelde boeren hielden er geen boekhouding op na, wat de rationalisatie van de bedrijven zeker niet bevorderde. Over het algemeen werden er weinig landbouwmachines gebruikt, zeker niet op kleine uitbatingen en in de armste gewesten. In sommige dorpen waren er een paar dorsmachines met paarden of stoom. Men sprak de vrees uit dat ze werkloosheid zouden veroorzaken en de vlucht van de landbouwarbeiders naar de industrie bespoedigen.

Het tekort aan kredietmogelijkheid voor de landbouw werd scherp gevoeld. De pachters beschikten niet over voldoende waarborgen om een beroep te kunnen doen op de Spaar- en Lijfrentekas, wat sedert een wet van 1884 theoretisch mogelijk was. Sommigen, veelal industriëlen, hekelden het zgn. "voorrecht van de eigenaar", die steeds als eerste geprivilegieerde schuldeiser optrad in geval van faillissement. Een nijveraar meende dat de eigenaar integendeel borg zou moeten staan voor leningen aangegaan door zijn pachter, waarop het antwoord luidde dat de eigenaars als gevolg van de crisis te berooid waren om dat risico te lopen (43). I.p.v. zich te wenden tot de Spaarkas, deden de boeren meestal een beroep op hun eigenaar, op de notaris, de brouwer of de mesthandelaar. In veel streken meden de landbouwers het krediet als de pest. De intrest van de hypothecaire leningen schommelde tussen 4,5 en 6%, wat in die tijd enorm veel was. Men vroeg een intrestvoet, niet hoger dan 3%. De Raiffeisenkassen zouden weldra, ook zonder hypotheek, geld voorschieten tegen een intrest die toch wat hoger lag dan de gevraagde 3%.

Behalve de meestal niet efficiënte officiële landbouwcommissies, waar weinig kleine boeren bij aangesloten waren, bestonden er nog weinig landbouwersverenigingen, wel soms onderlinge bijstandskassen tegen het verlies van vee, of coöperatieven voor de gemeenschappelijke aankoop van kunstmest. In de streek van Vilvoorde waren veel eigenaars en pachters aangesloten bij het syndicaat van Perk. Ook in het gebied van Roeselare en Poperinge bestond er een coöperatief voor de aankoop van meststoffen en van

(42) Verklaring van de burgemeester van Grote-Brogel (noorden van Limburgse Kempen): "Il n'y a pas de progrès, plutôt recul à constater dans notre agriculture de la Campine; pas de nouvelles cultures et il n'y a pas de nouvelles à entreprendre pour combattre la crise, parce qu'elles exigent des dépenses que le cultivateur n'est pas en général capable de faire" (*Réponses aux questionnaires*, p. 295).

(43) *Procès-verbaux*, zitting van 14 nov. 1886 (Waremmes).

degelijk zaaigoed. Meestal waren de boeren verzekerd tegen brand, hagel en veeziekten. Pas na 1886, en meer nog in de negentiger jaren, zouden landbouwersverenigingen allerhande welig gaan opschieten. De behoefte eraan werd in het jaar van de enquête al sterk aanvoeld.

Eisen met een meer politieke draagwijdte werden eveneens geformuleerd. De legerdienst werd een tijdverspilling geheten. In haar antwoord op de "Questionnaire" maakte de landbouwcommissie van Vilvoorde een onderscheid tussen oneerlijke en door de fabrieksgeest "aangetaste" en "goede" arbeiders. Een rechter uit het district Leuven en Diest schoor de hoogste toppen van "closed-minded" conservatisme. Hij achtte de morele toestand van de gelukkig doorgaans, ondanks de depressie, nog behoudensgezinde boeren, bevredigend, ofschoon drie kwalen hem reeds het ergste lieten vrezen voor de toekomst : de te talrijke herbergen - maatregelen tegen het alcoholisme werden gevraagd door veel adellijke en andere grondbezitters, evenals door priesters - de socialistische toespraken in sommige gemeenten en de voorbije schoolstrijd die tot te veel discussies leidde. Van landbouwkrediet zag hij het nut niet in (44).

Tien jaar na de enquête, toen verschillende van de erdoor verstrekte gegevens al een stuk van hun actualiteit ingeboet hadden, putten de katholieke agrariërs er in het Parlement nog argumenten uit die pleitten voor protectionisme. De liberalen en de socialisten trokken er de conclusie uit dat de pachtprizen dienden verminderd te worden.

Het ontstaan en de snelle uitbreiding van de landbouwersverenigingen, waar de depressie aanleiding toe gaf, zullen hier vooral benaderd worden vanuit de politieke en religieuze en minder vanuit een zuiver economische en sociale gezichtshoek.

Hoewel er, vooral in Wallonië, ook neutrale verenigingen werden opgericht, ging het initiatief toch meestal uit van aanhangers van het "sociaal katholicisme", om een wat vage, maar gemakkelijk hanteerbare term te gebruiken. Al naar gelang de eerste verkiezingen met meervoudig algemeen stemrecht in het verschiet kwamen, trad het anti-socialistisch karakter van de boerengildenbeweging naar voren. Reeds kort na de enquête van 1886 en na het eerste katholiek congres te Luik, dat eveneens in 1886 plaats had, stuwde de bisschop van Luik, Monseigneur Doutreloux, in de zin van het oprichten van

(44) Dezelfde verlangde o.m. besparingen op de subsidies aan schilders en schrijvers en op de "nutteloze" vertaling van juridische stukken in het Nederlands.

boerenverenigingen. Het doel was tweevoudig : enerzijds moest het materieel lot van de landbouwers verbeterd worden, anderzijds moesten pachters en eigenaars samenwerken in een geest van christelijke naastenliefde (45). De "leidende standen", die de eerste kapitalen verschaften van de coöperatieven, Raiffeisenkassen, enz., werden ertoe uitgenodigd gehoor te geven aan hun sociale roeping in een paternalistische zin. Er werd gewerkt naar het model van de reeds vroeger in Duitsland opgerichte *Bauernvereine*. In 1887, jaar van de stichting van het "Syndicat agricole liégeois", werden ook de eerste twee coöperatieve melkerijen gesticht in West-Vlaanderen en Antwerpen. Na een gestrande poging van enkele Westvlaamse katholieke grootgrondbezitters om in 1885 een vereniging op te richten, verschenen er niettemin weldra Raiffeisenkassen. Het Eigenaars- en Landbouwersverbond van Brugge groepeerde eigenaars en pachters, in afwachting van de stichting van een afdeling van de Belgische Boerenbond in West-Vlaanderen (1901).

In Oost-Vlaanderen ging het initiatief uit van de in 1891 gestichte provinciale Landbouwersbond, die lokale afdelingen oprichtte.

Maar het is de Belgische Boerenbond die het meeste dynamisme aan de dag heeft gelegd en ook de veelzijdigste activiteiten ontplooid. Ofschoon hij zich eerst vooral toelegde op Vlaams Brabant, Antwerpen en Limburg, liet hij al vlug ook zijn invloed gelden in de andere gewesten, voornamelijk, hoewel niet uitsluitend, de Vlaamse. J.-F. Mellaerts, een boerenzoon, pastoor van het gehucht Goor bij Heist-op-den-Berg, had met zijn parochianen een boerengilde opgericht, die o.m. de gezamenlijke aankoop van meststoffen organiseerde. Enkele jaren later, in 1890, kon hij, samen met Helleputte en Schollaert, te Leuven een op een nationale leest geschoeide Boerenbond oprichten, met als programma het verdedigen van de godsdienstige, morele en materiële belangen van de landbouwers. De geest was corporatistisch, d.w.z. dat de gilden de idee huldigden van de "standensolidariteit". De parochiegeestelijke maakte er ambtshalve deel van uit. Hij werd belast met de boekhouding. Om lid te worden moest men verklaren het gezin en de privé-eigendom als grondslag van de maatschappij te erkennen. Op de verschillende soorten van verenigingen die in de schoot van de lokale gilden opgericht werden, verkoop- en aankoopcoöperatieven, melkerijen, verzekeringsmaatschappijen (vee, brand, enz.) enz., zal hier niet nader ingegaan worden. Te Rillaar bij Aarschot werd in

(45) P. GERIN, *Catholiques liégeois et question sociale (1833-1912)*, Brussel, 1959, p. 362 en volg.

1892 de eerste Raiffeisenkas van de Boerenbond gesticht, samen met enkele andere reeds bestaande soortgelijke inrichtingen het uitgangspunt van een voor kleine boeren en pachters bijzonder voordelig landbouwkrediet. Het basiskapitaal van deze kassen werd verstrekt door enkele lokale notabelen, waarbij weldra ook een staatssubsidie gevoegd werd. Men werd lid via het nemen van een aandeel. Alleen leden konden voor een welomschreven doel een lening aangaan tegen een relatief lage intrest. Beheerskosten waren onbestaande, vermits het administratief werk verricht werd door een priester of een vrijwilliger. De aansprakelijkheid van de leden, die elkaar goed kenden, was onbeperkt. De lokale Raiffeisenkassen konden leningen aangaan bij de Spaar- en Lijfrentekas, iets wat de boeren individueel maar zelden waagden. In 1895 werd een Middenkredietkas van de Boerenbond gesticht, die aanvankelijk als bemiddelaar optrad tussen de lokale kassen en de Spaarkas. Een lokale kas met ontoereikend kapitaal kon via de Middenkredietkas, die borg stond, een kredietopening verkrijgen (46).

De Boerengilden en hun verschillende sociale en economische organisaties waren schitterend aangepast aan de reële behoeften van de door de depressie getroffen kleine boerenstand. Aanvankelijk dienden de leningen vaak voor het aankopen van een koe of een trekos, van grond of van een huis, of voor herstellingswerken, ook voor het zich aanschaffen van gereedschap of van meststoffen, enz. Ook verschaftte de Raiffeisenkas de som, of een deel ervan, die nodig was om uit de onverdeeldheid te treden, wat de verdere verbrokkeling van de kleine eigendom, sterk in de hand gewerkt door het erfenisrecht, mee hielp bestrijden. Meestal ging het om niet zeer hoge bedragen, die toch nodig waren om het klein bedrijf te helpen in stand houden, dank zij een betere uitrusting (47). Toch stelt men vast dat in den beginne nog geen overmatig gebruik werd gemaakt van de alzo geschapen nieuwe kredietmogelijkheden. In 1899 kon men nog schrijven dat een beroep op de Spaar- en Lijfrentekas maar zelden nodig was. "Ce sont plus souvent les occasions de prêt qui leur manquent, comme l'ont constaté bien des fondateurs de caisses

(46) Over dat alles, zie o.m. A. VARZIM, *Le Boerenbond belge*, Paris, 1934; P. VANDENDAELE, *De Belgische Boerenbond*. Twee gedactylografieerde delen, te raadplegen op de archieven van de Boerenbond te Leuven; S. DEPLOIGE, "Le Boerenbond belge", in *Revue sociale catholique*, I, Leuven en Brussel, 1897, pp. 136-178.

(47) Zie bv. de Bijlagen in E. VLIEBERGH en R. ULENS, *Het Hageland*, op. cit.; P. VANDENDAELE, "Ontstaan en ontwikkeling van het landbouwkrediet in Oost-Vlaanderen", in *De gids op maatschappelijk gebied*, XLV, 1954, p. 90 en volg.

Raiffeisen. Le paysan est ancré dans ses habitudes d'individualisme renfermé, qui font qu'il aime mieux emprunter à gros intérêt secrètement que d'obtenir un prêt au su de ses voisins" (48). Het ziet er inderdaad niet naar uit dat de herneming van de landbouweconomie, van 1895 af, hoofdzakelijk zou te danken geweest zijn aan het optreden van de vrije katholieke landbouwersverenigingen, hoe heilzaam hun werking ook mag geweest zijn. In 1895, dieptepunt van de depressie en tevens het jaar na de eerste wetgevende verkiezingen met meervoudig algemeen stemrecht, telde de Boerenbond van Leuven niet meer dan 240 gilden met samen 7500 leden, hoofdzakelijk geconcentreerd in Limburg, Antwerpen (vooral de streek van Turnhout) en Vlaams Brabant. Op het einde van hetzelfde jaar waren er alles samen slechts 38 Raiffeisenkassen in Vlaanderen en Wallonië, met niet meer dan 1000 leden, wat eveneens niet veel is. Zo de beleggers een intrest van 3% ontvingen voor hun kapitaal, moesten de ontleners 4% betalen, wat binnen het raam van de tijd ook weer niet opvallend voordelig was (49). In 1900 stelden de landbouwingenieurs nog vast dat, indien Oost-Vlaanderen zoveel mutualiteiten voor de verzekering van de veestapel had - meestal gepatroneerd door de katholieke provinciale Landbouwersbond - als de rest van het land samen, de Raiffeisenkas er niet gekend was (50). In 1913 waren er nog niet meer dan zeven. Wel bestonden er toen overal hoornvee-, varkens-, paarden- en geitenverzekeringskassen, ingericht op een parochiale basis, maar de andere soorten verenigingen ontbraken niet zelden, tenzij in dorpen waar de officiële lokale landbouwcommissie een initiatief nam op dit gebied (51). Op enkele uitzonderingen na beperkte de activiteit van de landbouwcommissies, waar slechts heel weinig boeren lid van waren (4,3% in Oost-Vlaanderen), zich tot het organiseren van voordrachten en lessen, het aanleggen van proefvelden, het inrichten van prijskampen (veredeling van het vee) en, zeldener, tot het stichten van coöperatieven voor de aankoop van kunstmest en

(48) G. LEGRAND, "L'état des associations agricoles", in *Revue sociale catholique*, III, 1899, p. 93 en volg.

(49) Tabel "Werkzaamheden der Raiffeisenkassen in België", in *De Boer*, VI, 1896, pp. 120-121.

(50) *Monographie agricole de la région sablonneuse des Flandres* (Ministère de l'agriculture, service des agronomes de l'Etat), Brussel, 1900.

(51) Dat was bv. het geval met de door de socialisten vaak als model geciteerde Landbouwcommissie van Herzele, die effectief veelzijdige activiteiten ontwikkelde (o.m. een coöperatieve melkerij). Cf. o.m. *Ministère de l'agriculture et des travaux publics. Société agricole de la Flandre Orientale. Le comice d'Herzele et ses affiliations*, Gent, 1899.

veevoeder. Pas na 1900 stichtte de Belgische Boerenbond in het Land van Waas enkele parochiale organisaties, vooral geitenkwekerssyndicaten, maar toch ook een Raiffeisenkas en een coöperatieve melkerij te Eksaarde (52). Het groeperen van geitenkwekers in een beroepsvereniging op parochiale grondslag heeft zeker een verstrekkende sociale en politieke betekenis. Toch zou het interessant zijn te vernemen waarom de katholieke Oostvlaamse Landbouwersbond een politiek voerde die vrij sterk afweek van die van de Boerenbond, want de noden van de boeren uit deze provincie verschilden toch niet zo erg van die uit het Hageland, bv. (53).

Het lijkt wel dat de ontwikkeling van de vrije verenigingen ten tijde van het invoeren van het meervoudig algemeen stemrecht nog zeer ongelijkmatig gespreid was.

Nochtans mangelde het niet aan aanmoediging vanwege het episcopaat, dat overal de geest van associatie op een christelijke grondslag aanwakkerde. Op 23 april 1894 hield kardinaal Goossens voor de dekens een redevoering waarin eens te meer de "goede werken" aangeprezen werden. De encycliek "Rerum Novarum" interpreterend, zag hij als het probaatste middel om het socialisme, de grote kwaal van de tijd, te bestrijden het oprichten van gilden op een godsdienstige basis (met een beschermheilige, die voor de landbouwers de H. Isidorus was). De gildeleden moesten de godsdienstige plechtigheden bijwonen en zeker de jaarlijkse patroonsmis. Overal moesten de priesters de associatiegeest aanwakkeren en leiding geven aan de gilden: "je ne sache pas qu'il y ait pour le curé de campagne moyen plus assuré de gagner promptement la confiance et la reconnaissance de ses paroissiens que de faire preuve de connaissance en matière d'agriculture" (54). In 1895 op de algemene vergadering van de Boerengilden van het arrondissement Tongeren verzocht Mons. Doutreloux de invloedrijke politieke personaliteiten de Boerenbonden te beschermen. De leden

(52) Pr. THUYSBAERT, *op. cit.*, pp. 90-92.

(53) De doelstellingen van de Landbouwersbond zijn nagenoeg dezelfde als die van de Boerenbond (zie *De Landbouw*, 1e jaargang, 1892, nr. 3). De periodiek *De Landbouw* is veel onbekookter en agressiever in zijn uitvallen tegen liberalen en socialisten dan *De Boer*, die een "democratischer" strekking in het sociaal-katholicisme schijnt te vertegenwoordigen. De grootgrondbezittende adel speelt in de leiding een grotere rol dan het geval was in de Boerenbond. In 1894 werd baron H. della Faille tot voorzitter benoemd (*De Denderbode*, 30 dec. 1894).

(54) "Zijne Eminentie Kardinaal Goossens en de Boerenbond", in *De Boer*, IV, 1894, pp. 105-106. Citaten ook in G. BARNICH, *Le régime clérical en Belgique. L'organisation du Parti Catholique; la législation sociale et les oeuvres*, Brussel, 1911.

ervan moesten immers gehecht zijn aan de katholieke politieke belangen, die in België "één uitmaken met de belangen van de katholieke godsdienst" (55). Tamelijk contradictorisch hielden zowel Doutreloux als de leiders van de Boerenbond vol dat de gilden geen politieke verenigingen waren of zijn mochten (56).

Dank zij de "union des classes" -eigenaars, pachters en landarbeiders - moest volgens de woordvoerders van het sociaal katholicisme een oninneembaar bolwerk opgericht worden "contre les assauts furieux de la révolution sociale", zoals dat het geval geweest was tijdens de Boerenkrijg toen ook strijd geleverd werd tegen de agenten van de revolutie (57). Het paternalisme en het geloof in de leidende rol van de hoogste standen in de vrije verenigingen blijkt uit gans de organisatie van de Boerenbond, in welke de boeren, zeker op het hoogste niveau, niet de geringste inspraak hadden, die zij overigens waarschijnlijk ook niet wensten. Volgens de "Revue Sociale Catholique" waren de twee pijlers waarop de gilden rustten : "l'activité dévouée et généreuse des classes élevées et l'esprit de travail, d'honnêteté, de solidarité dans les classes qu'il s'agit d'élever" (58). Het woord voogdij is dan ook niet te sterk.

Het is niet verwonderlijk dat de Boerenbond, in de schoot waarvan de klassensolidariteit ongerept kon gehandhaafd worden, effectief een der stevigste pijlers is geworden van de katholieke standenpartij, helemaal zoals de corporatist Helleputte het wenste. De christelijke arbeiderssyndicaten, ofschoon ze in een verwante geest opgericht werden, beantwoordden, al naargelang ze zich losmaakten van de voogdij van de leidende standen, al veel minder aan diens verwachtingen.

De Boerenbond kreeg de volle steun van verschillende kranten, die het sociaal katholicisme huldigden, en wel in een bijzonder sterke mate van de in 1895 opgerichte "Le XXme Siècle", van "Le Patriote" en van "Het Vlaamsche Volk" (van 1894 af), sterk aanbevolen door "De Boer", en van verschillende andere kranten die de leuze "godsdienst, huisgezin en eigendom" als de hunne erkenden.

De politieke betekenis van de Boerengilden op lange termijn blijkt klaar uit volgende uitspraak van "Le XXme Siècle", na de verkiezingen van 1910 : "Dessinez donc sur une carte de Belgique les régions où les associations sous les auspices du Boerenbond ou à son

(55) *De Boer*, IV, 1894, pp. 104-105.

(56) *De Boer*, VII, 1897, pp. 196-198.

(57) S. DEPLOIGE, *op. cit.*, pp. 176-177.

(58) *Revue sociale catholique*, III, 1899, p. 58.

imitation sont actives et prospères, vous tracerez du même coup de crayon la carte des arrondissements agricoles qui restent inébranlablement fidèles au drapeau catholique. Tandis qu'ailleurs hélas ! ”.

Juist omdat de organisaties van de Boerenbond vooral afgestemd waren op de behoeften van de zeer kleine landbouwers, ja zelfs op die van de geiten- en konijnenkwekers, is hij er wel degelijk in geslaagd de Vlaamse plattelandsbevolking te immuniseren tegen de socialistische propaganda. Het is wel waarschijnlijk, maar dit punt zou onderzocht moeten worden, dat al naargelang de industrialisatie zich doorzette veel plattelandsarbeiders als vanzelf overgingen van de boerengilden naar de christelijke syndicaten, zodat zij geborgen bleven in de schoot van de katholieke standenpartij. Op lange termijn een succesvolle operatie, die zeker de doorbraak van de B.W.P. op het Vlaams platteland ernstig belemmerd heeft.

De jonge E. Vliebergh, de latere ondervoorzitter van de Boerenbond, toen nog student te Leuven, werd in 1894 bekroond met een opstel over de “Boeren en de Maatschappelijke Zaak” (59). Het was een verheerlijking, helemaal in de geest van het katholiek traditionalisme, van het oude gildewezen en een verguizing van de Franse Omwenteling, die individualisme, goddeloosheid en economisch liberalisme in de plaats had gebracht van de christelijke standensolidariteit. Gelukkig waren de boeren “Vlaamsch en Katholiek” gebleven, trouw aan bepaalde christelijke gebruiken, als bv. “het zegenen en belezen der peerden op St.-Elooisdag”, die de boerengilden dan ook in ere moeten herstellen. Tot het behoud van de sterke schans tegen het socialisme, die de godsdienst is, moet echter ook de materiële welstand van de bevolking bevorderd worden. Spijtig beseften veel grondeigenaars dat nog niet op een ogenblik waarop “de uitbreiding van het stemrecht de nauwe vereeniging van al de christene elementen zal eischen”. Zij blijven te hoge pachten eisen, ofschoon het deze toch niet zijn die de landbouw doen kwijnen, vermits zij niet meer dan 3% intrest van het kapitaal vertegenwoordigen. Verderfelijk was vooral de “liberale geest” die geslopen was in de verhoudingen tussen pachters en eigenaars. Deze laatsten dachten alleen aan het opstrijken van de huur en aan jagen op de grond van hun boeren. Hun weeldeuitgaven in de steden bevorderden de ontwikkeling van de nijverheid, die op haar beurt de arbeiders weglakte van het platteland en ze blootstelde aan “de verderfelijke inblazingen der ongodsdienstigheid en haren treurigen volgeling, het socialisme” (60). Deze soort kritiek op de eigenaars,

(59) Eernegem en Zoutleeuw, 1894.

(60) Bij Vliebergh geciteerd uit een werk van Sterck.

die te kort schoten aan de christelijke standensolidariteit, werd in die tijd vaak uitgebracht door de woordvoerders van het sociaal katholicisme.

Nochtans zou de Boerenbond, hoewel het punt op het programma niet ontbrak, zich niet bijzonder inspannen voor het bekomen van een billijker wetgeving inzake de pachtcontracten, die schandelijk voordelig waren voor de eigenaars, maar veeleel voor protectionisme. Het ijveren voor staatsbescherming stelde immers de standensolidariteit niet op de proef, het versterkte zelfs de band tussen de eigenaar en de pachter, die op dat punt gemeenschappelijke belangen hadden.

In de schoot zelf van de katholieke partij stuitte de Boerenbond, op het gebied van het protectionisme, op het resoluut verzet van de verdedigers van de belangen van nijverheid, groothandel en finacie, die o.m. in A. Beernaert een grote woordvoerder vonden. Zij waren niet minder dan de liberalen voorstanders van het "economisch liberalisme" (61). Tegen dezen voerde Mellaerts heftig

(61) Beernaert, nochtans verkozene van het agrarisch Tielt, bleef bij dit standpunt, ook toen, na de verkiezingen van 1894 de agrarische groep, versterkt door de christen-democraten van Helleputte, opnieuw aandrong op invoerrechten, hoewel de toenmalige minister van landbouw en openbare werken, Léon de Bruyn (Dendermonde), die tijdens de vorige regering het been al stijf gehouden had, geen te verregaande toegevingen wenste te doen aan de protectionisten. Beernaert gebruikte daarbij ook het argument dat deze laatsten "uithongeraars" waren. België moest exporteren "sous peine de mort par la faim". Onze enige troef op de buitenlandse markten was "le bon marché de la vie en Belgique". Hij wenste in de lijn te blijven van Frère-Orban, Graux (die tijdens de laatste liberale regering de landbouw onder zijn bevoegdheid had) en Malou, d.w.z. van de doctrinair en de liberaal-katholieke vertegenwoordigers van het groot-kapitaal. De bescheiden toegevingen, die de Smet de Nayer wilde doen aan de agrarische rechterzijde en aan de Boerenbond, zaten hem dwars. Zeker is er een depressie in de landbouw: "pour les propriétaires surtout il est dur de ne plus toucher les fermages élevés auxquels on s'était vite habitué". Beernaert gaf hier volop gelijk aan de progressisten en aan de socialisten. De dividenden uit de steenkolenindustrie lagen lager dan de grondrente. Lage graanprijzen zijn een weldaad, geen ramp. Zij betekenen het einde van de honger via een verhoogde koopkracht voor de arbeider. Het Frans protectionisme van Méline heeft bij onze zuiderburen de prijzen van graan en brood doen stijgen, vergeleken met Londen en Brussel (dit argument, ook vaak gebruikt door de linkerzijde, trachtten de agrariërs herhaaldelijk te ontzenuwen. In feite was de repercussie op de broodprijs van de importrechten eerder bescheiden). In Ieper en Tielt moesten de kleine boeren overigens vaak zelf tarwe kopen op de markt. Beernaert vond bij de katholieken veel bijval bij de Antwerpse groep, meer speciaal bij E. Coremans. Cartuyvels werd het te gortig: "A votre déclaration de guerre, messieurs, je répondrai par une déclaration de guerre". Zeer gevat zegde hij: "faire voter le suffrage universel en Belgique, c'était exposer le pays à la protection et que si l'on craignait réellement celle-ci, il fallait éloigner la cause". Cartuyvels sprak uit naam van de pas opgerichte "groupe agricole au sein de la droite", waarin er ook meningsverschillen bestonden, vermits de rechtse agrariërs niet uitgingen van dezelfde principes als bv. Helleputte (*Annales parlementaires. Chambre des représentants, 1894-1895, séances du 9 mai et du 14 mai, 1895*).

campagne in "De Boer". De vrijhandelsgezinde katholieke Kamerleden, en zij vormden vóór 1894 de verpletterende meerderheid, werden ervan beschuldigd het socialisme in de hand te werken. Zonder de Vlaamse boeren zouden veel leden van de rechterzijde niet eens verkozen zijn (62). Het socialistische collectivisme streeft naar de onteigening van de kleine boeren. Om deze laatsten te redden zijn er importrechten nodig: "wij willen uit liefde voor godsdienst, zeden en vrijheid het behoud van en de versterking van het kleine, eigene boerenhof". Het is de plicht van een katholieke regering, de voorschriften van paus Leo XIII indachtig, het "ikzuchtig" economisch liberalisme in bedwang te houden (63). Ofschoon iedere idee van klassenstrijd van de hand gewezen werd, ging "De Boer" toch fel te keer tegen de leden van de hogere standen, die de christelijke standensolidariteit in de weg stonden. Met instemming citeerde Mellaerts een Duitse auteur (E. Jaeger) die schreef: "Alleen de internationale vaderlandslooze koophandel, het wereldkapitaal komt tegen zulke beschermende politiek op. De koophandel heeft doorgaans, alleman weet dat, het minste gevoel van menschlievendheid en tracht zoo groote winsten mogelijk op te strijken... zonder vooral eenig zedelijk en vaderlandsch doel in aanmerking te nemen". De verdedigers van de Antwerpse handelsbelangen, als bv. E. Coremans, konden hier hun gading in vinden. Hoe durfden deze vrijhandelsgezinden, gespeend

(62) "Ja veeverzekeringen, onderlinge bijstand, gezamenlijke aankoop ... hulp gelden voor afgeslacht vee, verspreiding der landbouwwetenschap, regeling der huurprijzen... zijn allen *kleine* middelen of *plaastermiddelen*... groote en seffens werkende geneesmiddelen moeten toegediend worden; zulke zijn de VERHOOGING DER GRONDRENTE DOOR BESCHERMENDE RECHTEN TEGEN DE VERPLETTERENDE VREEMDE CONCURRENTIE" (kapitalen in de tekst). Daarna zal een grondkredietstelsel moeten tot stand komen dat de boeren bevrijdt van de kapitalistische hypotheekschulden. De landbouwers mogen niet langer van de eigendom van hun grond beroofd worden (J.-F. MELLAERTS, "Waarom de socialisten tegen inkomstrechten zijn en waarom wij er voor zijn", in *De Boer*, V, 1895, p. 33 en volg.) Tegen het ook katholiek "speculerend groot-kapitaal van Antwerpen en Brussel" dat samen met de socialisten de ondergang bewerkt van de boerenstand "stevigste bolwerk der kristelijke maatschappij", zie ook "Ons nieuw ministerie en de Boeren" (*De Boer*, IV, 1894, pp. 48-49), waarin Beernaert aan de kaak gesteld wordt, en "Triomf! Dank! Moedig vooruit!" (*De Boer*, V, 1895, p. 97 en volgende), geschreven na het stemmen in 1895 door de Kamer van importrechten op boter en margarine, haver, havermeel en ander meel, en "Socialisme, vrijhandel en boerenstand" (*De Boer*, V, 1895, p. 52 en volg.). De meeste van deze artikels zijn getekend door Mellaerts.

(63) J.-F. MELLAERTS, "Redmiddelen voor den landbouw in de Kamers", in *De Boer*, V, 1895, p. 38 en volg.

van elke "ethische bekommernis" dan spreken van de "prijs van het brood van de arme man" ? Vrijhandel is niets anders dan de oorlog van allen tegen allen in dewelke "de kleinen immer moeten onderliggen". De christelijke leuze luidt : ieder voor allen, allen voor ieder (64). Krachtens de encycliek "Rerum Novarum" moet de staat de zwakkeren helpen en dus niet het werktuig zijn van de bevoorrechte klassen (65). Zonder het zo te willen verglijdt Mellaerts, althans in woorden, naar het terrein van de praktische klassenstrijd.

Vóór en na 1894 heerste er in het katholieke kamp verdeeldheid tussen de vrijhandelsgezinde bourgeoisie en de aanhangers van het "sociaal catholicisme" enerzijds en de traditionele grootgrondbezitters, sedert lang voorstanders van het protectionisme (grote woordvoerder H. Cartuyvels, grootgrondbezitter, suikerfabrikant en vetweider) en de Boerenbond, die eerder afgestemd was op de aspiraties van de kleine eigenaars en de pachters. De socialisten hebben lang de hoop gekoesterd dat het tot een open breuk zou komen tussen deze verschillende tendenzen. In 1897 meende E. Vandervelde, naar aanleiding van de bespreking van het wetsontwerp over de beroepsgenootschappen, dat het praktisch zover gekomen was. De Boerenbond en zijn zegsliden in het Parlement eisten dat de landbouwersverenigingen zouden ontsnappen aan de wetgeving in verband met de samenwerkende vennootschappen. De gilden moesten de rechtspersoonlijkheid verwerven die ze nodig hadden om handel te kunnen drijven en landbouwnijverheden op te richten, m.a.w. winsten te maken ten voordele van de boerenverenigingen, zonder deze te moeten verdelen tussen de aandeelhouders. De formateur, de Smet de Nayer, die tot dan toe de Boerenbond ter wille was geweest op het gebied van een matig protectionisme, Begerem, Woeste en anderen wilden de rechtspersoonlijkheid niet toekennen aan beroepsverenigingen zonder winsttoogmerken en dit uit naam van de enkeling die niet de slaaf mocht worden van de associaties. De woordvoerders van de "Volksbond" en van de Boerenbond, Helleputte, Clement Cartuyvels (Hasselt, niet te verwarren met de intussen overleden H. Cartuyvels), Renkin, de Broqueville verdedigden het standpunt van de beroepsverenigingen. Deze kwestie bracht in de schoot van de rechterzijde de tegenstellingen aan het licht tussen de aanhangers van

(64) Het is pikant te noteren dat L. BERTRAND in 1894 in *Le Peuple* ("La coopération agricole", 17 febr.) schreef dat men de boeren moest bijbrengen "les bienfaits de la belle devise humaine, chacun pour tous, tous pour chacun".

(65) J.-F. MELLAERTS, "Staatspolitiek en beschermtoel", in *De Boer*, III, 1893, p. 37 en volg., 170-178; IV, 1894, pp. 2-7.

de corporatistische standensolidariteit, die meenden dat de toegevingen moesten gedaan worden door de leden van de hoogste klassen, en de vrijhandelsgezinde bourgeoisie. Voor Mellaerts was het ogenblik gekomen om de bijl te zetten "aan den giftboom van het economisch liberalisme", m.a.w. aan de "uitbuitings- en woekervrijheid", heftige taal die als muziek in de oren van de socialisten moest klinken. Zijn katholieke tegenstrevers beval Mellaerts een aandachtige lectuur aan van "Humanum Genus" en "Rerum Novarum", bron van kennis van de christelijke maatschappijleer. Hij gaf grif toe dat het onvervreemdbaar vennootschapsvermogen een vorm was van collectivisme, dat men niet zonder meer mag verwarren met socialisme. De grote fout van de socialisten is immers dat zij het individueel bezit willen afschaffen, om het te vervangen door de collectieve eigendom. Welnu voor een christene moeten beide vormen naast elkaar kunnen bestaan (66). Niettemin was het de eerste maal dat de lezers van "De Boer" zoiets te lezen kregen. Van het omvormen van de landbouwersverenigingen tot naamloze vennootschappen wil Mellaerts niet horen spreken; dat is "kapitalismus", m.a.w. "alle macht geven aan het geld" (67). Het is hoog tijd dat een einde gesteld wordt aan de kapitalistische uitbuiting van de arbeid. Klein bezit en naakte arbeidskracht moeten beschermd worden tegen de hogere klassen. De beroepsgenootschap met rechtspersoonlijkheid zal dat helpen verwezenlijken. Aan een maatschappelijke hervorming valt niet te ontsnappen: "het zal volstrekt radikaal socialisme zijn; ofwel het zal de gematigde behoudsgezinde maatschappelijke organisatie zijn, gegrond op de beroepsgenootschappen".

Naar aanleiding van deze strijd kon E. Vandervelde op het socialistisch landbouwcongres te Borgworm, in 1897, verklaren: "quelles que soient en effet les tendances politiques et religieuses de leurs membres, le caractère confessionnel et anti-socialiste qu'on leur donne, les mobiles réactionnaires de ceux qui les ont fondées, il n'est pas douteux que les associations de cultivateurs marchent inconsciemment au même but que les groupements socialistes

(66) "De afschaffing en het verbod van den collectieven eigendom, om alleenlijk den bijzonderen of individuelen eigendom te gedoogen, is een van de grootste dwalingen geweest van het einde der vorige eeuw..." (J.-F. MELLAERTS, "Beroepsgenootschappen", in *De Boer*, VII, 1897, p. 178 en volg.; zie ook van dezelfde "De beroepsgenootschappen en den boerenstand", in *De Boer*, VII, 1897, p. 66 en volg. en S. DEPLOIGE en G. LEGRAND, "La discussion de la loi sur la personnification civile des unions professionnelles au Parlement belge", in *Revue sociale catholique*, II, 1898, p. 58 en volg.

(67) Enkele tijd later zou de socialist Anseele het doen te Gent.

eux-mêmes". Hij staafe deze opvatting met een citaat uit de "Echo du Commerce" (Association des commerçants de Bruxelles, okt. 1897): "Les plus fervents catholiques sont impitoyablement jetés sur la paille par les "Boerenbonden"... l'influence du seigneur et celle du notaire disparaissent peu à peu, ce qui explique les protestations de députés catholiques contre l'existence même des "Boerenbonden". Had de Boerenbond immers niet het recht opgeëist om handel te drijven en verwerkende industrieën op te richten (melkerijen, suikerfabrieken, stokerijen, brouwerijen, enz.)? Naast dat van Helleputte had ook Vandervelde een gelijksoortig amendement ingediend. De Smet de Nayer vreesde dat een corporatie die eigenaar was van een suikerrafinaderij of van een melkerij er ook naar zou streven eigenaar te worden van het veld en de stal van de boeren. Volgens hem zou het amendement van Helleputte leiden tot een "véritable socialisation du sol et des instruments de travail". Vandervelde achtte dit goeddeels juist en zelfs gewenst, maar hij vreesde dat de katholieken halverwege zouden blijven steken, omdat zij geen afstand wilden doen van het principieel van het privé-bezit. Zij wensten vooral de boeren met een beetje socialistische virus tegen het socialisme in te enten. Maar onvermijdelijk zullen de produktiecoöperatieven stuiten op het hardnekkig verzet van de kapitalistische landbouwnijverheden. Zij zullen dan wel de zijde moeten kiezen van wie de socialisatie vragen van de suikerfabrieken, de stokerijen, enz. Op dat ogenblik meende Vandervelde niet meer dat de onvermijdelijke proletarisering van de boeren, als gevolg van de kapitalistische concentratie, hun emancipatie moest voorafgaan. Hij beschouwde nu de landbouwersverenigingen als de eerste stap in de richting van de "propriété associée", vermits coöperatieven en dergelijke de boeren de voordelen zullen doen kennen van het collectief bezit. De socialisten moeten dus de kleine eigendom respecteren en tegelijk het coöperatief bezit aanmoedigen. Maar, en hier vindt Vandervelde toch een middel om zijn collectivistische idealen, althans op het theoretisch vlak, niet over boord te werpen, het kan niet de rol zijn van de socialisten de lof te zingen van het klein bezit. Op die manier zou men weliswaar makkelijker binnendringen op het platteland, "mais en laissant le socialisme à la maison" (68).

(68) "Congrès agricole de Waremme", in *Le Peuple* van 21 nov. 1897. Het verslag van Vandervelde werd opgenomen in J. DESTREE en E. VANDERVELDE, *Le socialisme en Belgique*, Parijs, 1903.

Het landbouwprogramma van de Christene Volkspartij van Pieter en Adolf Daens geleek vrij goed op dat van de socialisten en de progressisten. Collectivisten waren de gebroeders Daens echter niet. Zij richtten hun aanvallen tegen de grootgrondbezitters en de te hoge pachten. Evenals de socialisten en sommige progressisten verlangden zij een hervorming van de landbouwcommissies, waarin, naast eigenaars, ook pachters en landarbeiders zitting in zouden moeten nemen. Om de drie jaar zouden de alzo verjongde commissies het bedrag van de pachtprizen dienen te bepalen, rekening houdend met de opbrengsten. Zij eisten ook een verzachting van het lot van de "Fransmans", o.m. dank zij een reductie van de prijs van de spoorbiljetten. Alleen op margarine en vreemd vlas werden invoerrechten gevraagd. Ook werd aangedrongen op gunstiger transporttarieven voor meststoffen (69).

In de maanden vóór de verkiezingen van 1894 eisten de Daensisten en hun Ninoofse vrienden van "Klokke Roeland" eveneens een verbetering van het landbouwkrediet, en de opheffing van de taksen op tabak en op suikerbiet. Importbelastingen op graan en vee werden van de hand gewezen, omdat zij de levensduurte zouden doen stijgen (70).

Dit programma, dat werd samengeraapt uit verschillende door de Daensisten afgelegde verklaringen, vertoont leemten. Evenmin als de socialisten konden de afgescheurde christen-democraten aanleunen bij landbouwersverenigingen. Deze waren in de handen van door het episcopaat praktisch daartoe aangestelde geestelijken, die natuurlijk de openlijke aanhangers van Daens weerden. Kort vóór de verkiezingen van 1894 meende de romancier Cyriel Buysse, die het platteland goed kende, dat de christen-democraten de boerenmentaliteit beter begrepen dan de socialisten, die geen militanten hadden op het platteland en daarom propagandatochten organiseerden vanuit de steden. De Daensisten, integendeel, bewerkten de landbouwers door ze individueel aan te spreken. De socialisten waren bovendien ongodsdienstig en hun collectivisme schrikte de kleine boeren af, die hoopten een eigendom te

(69) *Annales parlementaires. Chambre des représentants, séance du 20 mars 1895*, pp. 1016-1018 en 1035-1037: redevoering van A. Daens in het Nederlands.

(70) "Chez l'abbé Daens", in *Le Peuple*, van 27 juni 1894. Zie ook de passussen over het Daensisme bij de boeren in L. VERHULST, *Entre Senne et Dendre, op. cit.*

verwerven (71). In tegenstelling met de sociaal-katholieken die er zich toe beperkten de grote eigenaars tot gematigdheid aan te zetten, viel Adolf Daens in het Parlement hun schraapzucht heftig aan.

Men vraagt zich af bij wie de Daensisten hun stemmen haalden op het platteland. Men vermoedt dat het minder was bij de kleine eigenaars en pachters dan bij de landarbeiders en de zeer kleine pachters, die een bijverdienste hadden buiten de landbouw (72). In het geheim van het kieshokje zullen wellicht ook velen uit de eerste groep voor de christen-democraten gestemd hebben.

Kort na zijn intrede in de Kamer moest Adolf Daens zich nadrukkelijk verzetten tegen een compromitterende uitlating van E. Vandervelde: "vous nous avez ouvert le chemin. Vous avez fait la trouée des Flandres et nous y entrerons bientôt le drapeau rouge en tête...". Hij antwoordde erop dat de religie de grondslag is van elke beschaving en "waar wij gegaan zijn moeten de socialisten niet meer komen" (73).

Het verdient wel de aandacht dat in 1897 de radicale christen-democraat, Hector Planquaert, en diens blad "Het Recht" met instemming konden geciteerd worden door Leo Meysmans in de socialistische "Le Laboureur" en door E. Vandervelde in "Le Peuple", omdat zij de lof gezongen hadden van een collectivistische landbouw. "La Patrie" had er voordien al uit besloten dat de "schismocrates" in feite socialisten waren (74).

Per slotsom schijnen de Daensisten geen zeer originele standpunten ingenomen te hebben t.a.v. de landbouw. Het ziet er ook niet naar uit dat zij een blijvende invloed gehad hebben op de boeren, die in de katholieke vrije verenigingen een bescherming vonden die de

(71) C. BUYSSE, "Het socialisme en de Vlaamsche landlieden", in *De Gids*, 59, A'dam, 1895, pp. 204-216. Zie ook zijn roman 'n *Leeuw van Vlaanderen*, A'dam, z.d. De christen-democraat, H. Planquaert, "de leeuw van Zomergem", schijnt het model geweest te zijn van deze zeer realistische roman over het politiek leven.

(72) Een interessante visie op het Daensisme bij L. WILS, *Het Daensisme. De opstand van het Zuidvlaams platteland*, Leuven, 1969.

(73) *Annales parlementaires. Chambre des représentants*, séance du 5 mars, p. 882; du 20 mars, p. 1017. In een interview, afgestaan aan *Le Peuple*, had Daens al laten weten dat er van een alliantie met de socialisten geen spraak kon zijn: "Les socialistes sont adversaires de la religion et de la propriété".

(74) Leo MEYSMANS, "La propriété collective", in *Le Laboureur* van 6 mei 1897, en E. VANDERVELDE in *Le Peuple* van 3 okt. 1897. Planquaert en zijn vrienden zijn de Vlaamse boeren aan het wakker schudden. Verder, helemaal in tegenspraak met de aansporingen om de landbouwers niet af te schrikken met anti-clericalisme, zegt Vandervelde: "Peut-être probablement leurs chefs s'arrêteront en route, mais les soldats, à coup sûr, finiront par jeter dans le fossé le bagage religieux qui les retarde...".

christen-democraten evenmin konden bieden als de socialisten. Het is wel spijtig dat tot op heden zo weinig aandacht besteed werd aan de sociale structuren van het gebied waar Daens zijn successen geboekt heeft.

Bij haar oprichting in 1885 maakten statuten en programma van de Belgische werkliedenpartij geen gewag van de boeren. Wel was er terloops spraak in van "gemeen bezit van grond en bodem", maar de bekommernis ging uitsluitend naar de fabrieksarbeiders (75). Pas gaandeweg zouden de socialisten, niet alleen in België, maar ook en vooral in Duitsland en in de andere landen aangesloten bij de in 1891 opgerichte IIe Internationale, er zich rekenschap van geven dat er een concreet landbouwersprobleem bestond en dat de partij, alleen al om electorale redenen, een programma moest hebben voor kleine boeren en landarbeiders. Veel praktische ervaring van het platteland hadden de socialistische leiders niet. Afgezien van het collectivisme, zoals het geformuleerd was door Cesar de Paepe (76) en K. Marx, wisten zij aanvankelijk niet goed welke oplossingen voor de onmiddellijke noden van de landbouwers dienden voorgesteld te worden. Op dat laatste punt verschilde hun visie niet zo erg van die van de progressistische liberalen. Cesar de Paepe nam overigens in 1887 nog ijverig deel aan het congres waarbij de Progressistische Partij werd opgericht (77). Op de vooravond van de wetgevende verkiezingen van 1884 had hij vergeefs gepoogd zijn kandidatuur te doen stellen bij de Brusselse Liberale Associatie. Hij genoot daarbij de steun van verschillende progressisten die hij trachtte te winnen met een programma dat het midden hield tussen het collectivisme van baron de Colins en Agathon de Potter, die o.m. de grond wilden maken tot gemeenschappelijk bezit (zoals de Paepe zelf) en de opvattingen van A. Smith. Tussen deze beide uitersten was er, betoogde hij, plaats voor de verdedigers van de coöperatie en van een hervorming van het krediet op een democratische grondslag, die o.m. gewenst werden door de Duitse kathedersocialisten, de positivistische socialisten, als bv. Hector Denis, en gematigde collectivisten als de Luikse liberale hoogleraar, E. de Laveleye, die, zoals verschillende andere toenmalige vrijhandelsgezinden, meenden dat de grond, gegeven door de natuur, moest ontsnappen aan het privé-bezit. Maar het concreet programma

(75) O.l.v. J. DHONDT, *Geschiedenis van de socialistische arbeidersbeweging in België*, Antwerpen, van 1960 af, pp. 314-315.

(76) Op Cesar de Paepe en de anderen die het collectivisme op landbouwgebied beïnvloed hebben komen wij in een afzonderlijke studie terug.

(77) Zie o.m. B.-S. CHLEPNER, *Cent ans d'histoire sociale en Belgique*, Brussel, 1972⁴, pp. 165-166.

dat hij voorstelde bevatte niet veel punten aangaande de landbouw. Deze werden, evenals andere die de andere sociale klassen betroffen, overgenomen uit de programma's van de socialistische "Association générale ouvrière" van Brussel, van de Progressistische Associatie en van de Progressistische Democratische Unie. Zij zouden in 1894 weer opduiken in het Programma van Quaregnon. Het waren : vergoeding aan de landbouwers voor de meerwaarde aan de grond toegevoegd door hun arbeid en de terugkeer naar de gemeentelijke eigendom (de vroegere "gemene gronden") van de onroerende goederen, om het collectief bezit te versterken ten bate van de kleine boeren, de pachters en de landarbeiders (78). Elders had de Paepe al beklemtoond dat dit niet langs een revolutionaire weg moest geschieden, maar veeleer via een wijziging van het erfrecht.

Op de vooravond van de verkiezingen van 1894 vulde een progressistisch congres het programma aan met diverse punten die de landbouw betreffen en waarvan men er verschillende ook ontmoet in het reeds vermeld programma van Quaregnon van de B.W.P. Zij handelden over de pachtcontracten, de landbouwverzekeringen, het landbouwkrediet, enz.

In de gewesten waar de liberalen een zekere aanhang hadden bij de boeren, nl. in Wallonië en Brabant, waren zij vrij goed vertegenwoordigd in de landbouwcommissies. Daar hadden zij niet zolang gewacht om een programma uit te werken. De katholieke "Courrier de l'Escaut" (Doornik) maakte zich in juli 1893 ongerust over de landbouwhervormingen die de "Fédération progressiste" voorstelde. De progressisten wilden in Henegouwen het oprichten van landbouwerssyndicaten bevorderen. Zij ijverden samen met de socialisten voor een verlaging van de grondbelasting, de verbetering van het wegennet, voor de boeren voordeligere pachtcontracten, een betere organisatie van het landbouwkrediet en van de veeverzekeringen (79). Zij vroegen ook de verkiezing bij algemeen stemrecht van de leden van de landbouwcommissies, waarin vertegenwoordigers moesten zetelen van de kleine boeren, de pachters en de landarbeiders. De "Courrier" dacht dat veel boeren

(78) C. DE PAEPE, *Elections législatives du 10 juin 1889. Manifeste et programme électoral du Dr. de Paepe*, Brussel, z.d. (K.B.).

(79) Programma dat verdedigd werd in liberale kiesbladen, ook in Vlaanderen, bv. in *Het Recht*, Kiesblad, Leuven, 1894, z.d. (knipsel aangetroffen in dossier 153 van het Hellputte-Schollaertfonds, op het Algemeen Rijksarchief te Brussel). Er wordt geprotesteerd tegen de katholieken die invoerrechten op graan willen : "maar gij hebt geen graan te veel; in de beste jaren oogst gij nauwelijks genoeg voor uw eigen verbruik". De liberalen verlangen, naast de hoger vermelde hervormingen, een verlaging van de pachten.

zich daar wel eens zouden kunnen laten aan vangen, zodat een ongodsdienstige geest dreigde binnen te dringen in de dorpen (80). De liberale "L'Economie", eveneens van Doornik, verdedigde de liberalen op een weinig overtuigende wijze tegen het verwijt dat zij vóór 1884 in de regering maar weinig nuttigs gedaan hadden voor de landbouwers. Zij maakte o.m. gewag van de voorstellen in het Parlement gedaan door enkele Waalse progressisten om de boeren schadeloos te stellen voor door de droogte geleden verlies. Dat deze in 1893 vooral een electoraal doel dienden, is evenwel nogal doorzichtig. Dit argument keerde "L'Economie" echter tegen klerikalen, "qui fondent des sociétés et des comices agricoles (*sic*), sous les noms les plus bizarres" (81). Op dat gebied waren de liberalen natuurlijk niet opgewassen tegen de katholieken.

In het Vlaams landsgedeelte hadden, zelfs op de vooravond van de verkiezingen van 1894, de progressisten niet veel aan te bieden. Met het platteland was bv. "Het Laatste Nieuws" maar weinig vertrouwd. Na de crisis te hebben opgeroepen die "onze boerens" trof, wees de krant alle protectionisme van de hand, dat alleen de grootgrondeigenaars zou bevoordelen. Dat de boeren liever het voorbeeld volgen van de pachters rond de steden. Deze "slimmerikken" werden immers hoveniers, handelaars in fruit, kaas en boter en kwamen "al spelende aan de kost". Terloops wordt opgemerkt dat ook een verlaging van de pachten en van de grondlasten een oplossing zou kunnen brengen. De grote betekenis voor de toekomst van de katholieke landbouwersverenigingen wordt ook hier blijkbaar nog niet ten volle begrepen. Met de petitie van priesters en kasteelheren voor protectionisme wordt de draak gestoken. Het besluit, zeer typisch voor de krant van Hoste, luidt: nooit zal de boer voldoening krijgen "zolang de paap aan 't roer blijft" (82).

De katholieke kranten en kiesbladen stelden de liberalen voor als een partij die volledig onverschillig, zoniet vijandig, stond t.a.v. de boeren. Cyriel Buyse, die nochtans eerder een progressist was, stelde

(80) "Les syndicats agricoles", in *Courrier de l'Escaut*, 9 juli, 1893. De krant zet er toe aan zo vlug mogelijk katholieke landbouwersverenigingen te stichten, waarvan priesters de morele leiding moeten hebben, zoals dat in Duitsland het geval is, waar al meer dan 50 geestelijken in de Reichstag zetelen. Men moet openlijk clericaal durven zijn.

(81) *L'économie, journal politique, littéraire, commercial et agricole*, nrs. van 19 jan. 1893 ("Intérieur"), 9 juni 1893 ("Le parti libéral et l'agriculture. Plus de mots, des actes") en 30 juli 1893 ("L'agriculture").

(82) *Het Laatste Nieuws*, 27 april 1894 ("De redding voor onze landbouwers"), 18 mei 1894 ("Een boeren(?)congres"), 23 mei 1894 ("Wie zijn die boeren?").

vast dat de liberale bladen niets nieuws bevatten voor de Vlaamse boeren, alleen maar "kleingeestige aanvallen tegen godsdienst en priesters" (83).

Helemaal billijk is deze uitspraak ook weer niet. Wij zagen al dat progressisten en socialisten een stuk gemeenschappelijk programma hadden, dat wellicht beter in Wallonië dan in Vlaanderen gekend was. In het noorden van het land hadden de liberalen echter, zo mogelijk, nog minder aanknopingspunten met het "prolétariat de la glèbe" dan de socialisten.

Het is wel juist dat de liberalen en vooral de progressisten pas op de vooravond van de verkiezingen met meervoudig algemeen stemrecht veel belangstelling begonnen te tonen voor de landbouwers. Tot op een zekere hoogte kan dat echter ook gezegd worden van de meeste katholieke parlementairen, die, behalve dan de protectionistisch gezinde agrarische groep omheen H. Cartuyvels, vóór 1894 maar weinig diep ingrijpende maatregelen hebben gestemd. Zoals A. Beernaert, zagen de meesten in het protectionisme een gevaar voor de nationale industrie.

Merkwaardig is dat de progressist Broquet in 1892 en 1893 niet afwijzend stond tegenover zekere invoerrechten op granen, waarvan de opbrengst echter zou moeten dienen om de arbeiders schadeloos te stellen voor een eventuele prijsstijging. Dergelijke neigingen werden al in 1890 veroordeeld door "La Réforme", die eraan herinnerde dat de liberale partij "est... par nécessité même rivé au libre-échange, parce qu'il est le parti de l'industrie et du commerce". De liberale Waalse vertegenwoordigers van Verviers, Doornik, Thuin, enz., die ook boeren onder hun kiezers hadden, zullen er wel minder dan "La Réforme" van overtuigd geweest zijn dat t.a.v. de absolute vrijhandel "... les campagnard sont assez intelligents pour comprendre les bonnes raisons qu'on leur donne" (84). Samen met d'Andrimont (Verviers) vroeg een andere progressist, Hanssens, in 1893 herhaaldelijk schadevergoeding voor de landbouwers die te

(83) C. BUYSSE, "Het socialisme...", *op. cit.*, p. 208. De socialisten laten, zegt hij, de godsdienst onaangeroerd en zullen met hun "onweerlegbare waarheden" als "kapitaal is de opbrengst eener usurpatie" de bijna dogmatische eerbied van de boeren voor wereldlijke en geestelijke heersers aan het wankelen brengen. Op dat punt vergisten zowel Buysse als de socialisten en de christen-democraten van Daens zich. Godsdienstig gevoel, eerbied voor het bezit en de actie van de katholieke landbouwersverenigingen hebben dat vrijdeld.

(84) *La Réforme* van 21 maart 1890. De katholieke *Le Patriote* kiest op hetzelfde ogenblik duidelijk partij voor de protectionisten en tegen de industrie die wél beschermd wordt. De liberalen en hun socialistische vrienden "ne sont démocrates que vis-à-vis des ouvriers industriels" (14 maart 1890).

lijden hadden onder de droogte van 1892 en tegelijk een vermindering van de pachtprizen (85). De interessantste oplossing van liberale zijde, die tegelijk ook het minst electoraal aandoet, is deze voorgesteld door een progressistisch Kamerlid van Nijvel, de industrieel E. Henricot. Van 1889 af verdedigde Henricot herhaaldelijk een goed uitgewerkt plan dat er toe strekte de pachten jaarlijks aan te passen aan de waarde van de oogst. Men kon, meende hij, alvast beginnen met de gronden die de eigendom waren van de openbare administraties, idee die A. Daens in 1895 zou overnemen. Vanzelfsprekend werd dit plan als niet in alle gewesten praktisch te verwezenlijken ter zijde geschoven. Nochtans had Henricot het zelf geëxperimenteerd met zijn eigen pachters. De huurcontracten bepaalden de hoeveelheid bieten, met een minimum suikergehalte, tarwe, rogge en haver, waarvan de marktwaarde elk jaar verschuldigd was aan de eigenaar (86). In 1893 kwam Henricot terug met zijn voorstel en hij vroeg, overeenkomstig het progressistisch landbouwprogramma, het "pachtersrecht" in te voeren in alle gewesten en het landbouwkrediet te vergemakkelijken (87).

In 1894 werd een andere progressist, Eugène Hambursin, gediplomeerde van het Hoger Landbouwinstituut te Gembloux die op zijn eigen hoeve te Gembloux veel nieuwe methoden experimenteerde, verkozen tot volksvertegenwoordiger van Namen. Hij had deel uitgemaakt van de commissie die het landbouwprogramma van de Progressistische Partij opstelde, "programme qui se rapproche en tant de points de celui du P.O.B.", zoals de socialistische "Le Laboureur", na de verkiezing van Hambursin, met voldoening opmerkte (88).

(vervolgt)

(85) Melding daarvan in *De Landbouw*, het blad van de katholieke Landbouwersvereniging van Oost-Vlaanderen (29 jan. 1893), en in *La Réforme*, 1 febr. 1893.

(86) Met instemming geciteerd door H. LANGEROCK, *Le socialisme agraire*, Brussel, 1894, p. 100 en volg.

(87) *Annales parlementaires. Chambre des représentants*, p. 953. Afwijzen door H. Cartuyvels, p. 975.

(88) *Le Laboureur*, "Nos députés agricoles" (4 nov. 1894). Niet te verwarren met M. Hambursin, landbouwer te Perwez, overtuigd collectivist, redacteur van *Le Laboureur* en specialist van de B.W.P. op landbouwgebied. Zie ook M. HAMBURSIN, "Collectivisme agraire" in *Le Laboureur* van 27 juni 1897. *Le Patriote* verwarde ze misschien opzettelijk met elkaar.